

PRIKAZI

Mehmed Kico i Amrudin Hajrić, UVOD U ORIJENTALNU FILOLOGIJU, Fakultet islamskih nauka i El-Kalem, Sarajevo, 2021, 184 str.

Filologija označava disciplinu koja se bavi kulturno relevantnim tekstovima i analizirajući ih otkriva kulturne sadržaje i nove podatke o nekoj geografskoj sredini ili vremenskom razdoblju. Glavno sredstvo filologije su jezički izraz i tekstovi, pa je stoga riječ o disciplini koja se potanko bavi i jezikom i književnošću. Termin *orijentalna filologija* može biti imenitelj niza naučnih grana, kao što su *sinologija*, *indologija*, *turkologija*, *egiptologija* i druge, a u predmetnom djelu njime se imenuju *arabistika*, *turkologija* i *iranistika*.

Krajnji rezultat, odnosno naučni doprinos sadržan među koricama ove knjige „ne teži da bude prolegomena za poetiku orijentalne filologije, ni obuhvatan uvod u filozofiju orijentalne filologije, ni opsežan historijski pregled tematskih istraživanja, niti hrestomatija kritičkih tekstova o predmetu, jer po obimu i preglednosti ne ispunjava složene zahtjeve takvih priručničkih djela“ (Kico i Hajrić, str. 7). Autori također ističu da je knjiga sa svim svojim metodološkim i suštinskim karakteristikama namijenjena za upotrebu u nastavi iz predmeta Uvod u orijentalnu filologiju i ima

za cilj da sveukupnošću razmatranih sadržaja pruži jednu općenitiju sliku o orijentalnoj filologiji.

Prema mišljenju autora, prijevodi određenih izvornika na bosanski jezik, fokusirani na ovu oblast, ne donose širu sliku o cjelini predmeta. Time vjerovatno žele kazati da uvodi, kao sažeti vodiči, sami po sebi podrazumijevaju cjelovitost forme i sadržine koja čitaocu potanko upoznaje s određenom naučnom oblašću i u dovoljnoj mjeri ih upućuje na njenu širinu, što, zapravo, predstavlja intenciju njihove knjige. Naglašavaju, također, da predmet interesovanja naučne oblasti o kojoj je ovdje riječ uvjetuje da se nazivi *orijentalna filologija* i *orijentalistika* često moraju uzimati kao sinonimi, ali i da se radi o dvama nazivima koji su vrlo često u ideološkoj opreci. Uz *Predgovor*, *Uvod*, *Pogovor*, sažetke, priloge – alfabetski popis orijentalista, te bibliografske podatke, među korice ove knjige nanizano je osam poglavlja.

Prvo poglavlje pod naslovom *Okviri i dometi orijentalne filologije* sastoji se iz nekoliko odjeljaka. U prvom odjeljku *Pojmovna i predmetna određenja* autori temeljito razmatraju različita značenja dvočlane konstrukcije „orijentalna filologija“, najučestalije definicije svake od sastavnica ove sintagme koje najčešće susrećemo u

literaturi, ali i orijentalne filologije u cjelini. Značaj ovoga odjeljka ogleda se i u jasnoj predodžbi razlika među najzastupljenijim nazivima kojima se danas imenuje ova oblast, a to su: orijentalna filologija, orijentalistika, orijentalizam, orijentalne studije, filozofija orijentalistike i nauka o Istoku. *Orijentalna filologija kao naziv za naučnu oblast* drugi je odjeljak, u kojem autori sagledavaju dijahronijski pristup zapadne Evrope istočnjačkim zajednicama, njihovim jezicima, književnosti i njihovoj općoj i kulturnoj historiji, odnosno kulturnohistorijskom fenomenu sadržanom u činjenici da je islam za kratko vrijeme doveo zaostala arapska plemena na vodeću poziciju svjetskog poretka kultura i civilizacija. Pošto se orijentalna filologija u početku svodila samo na arabistiku, a predmet njenog naučnog interesovanja i proučavanja u najvećoj mjeri podudarao s arabistikom, treći odjeljak, pod naslovom *Poddiscipline orijentalne filologije*, otvoren je upravo arabistikom, a zatim se, shodno izlasku muslimana iz okvira Arabijskog poluotoka, kada orijentalna filologija postaje okvir za više različitih naučnih grana, uključuje turkologija i iranistika.

U drugom poglavlju, pod naslovom *Konstituisanje i razvoj orijentalne filologije*, autori razmatraju pretpostavke i interesovanja za arapsko-islamski svijet uočljiva već u prvim dvama stoljećima nakon pojave islama: pitanje pojave islama, a potom i drugih značajki arapsko-islamske države koje su počivale na principima islama, te različiti doprinosi koje je iznjedrila arapsko-islamska civilizacija, ali i

zataškavanje tih doprinosa od strane orijentalista pod okriljem evropskog preporoda (kroz niz različitih naučnih disciplina).

U kontekstu ovih pretpostavki, orijentalna filologija u očima autora biva slojevita disciplina u sklopu koje je, kako to navodi i Mustafa as-Siba'ī, od samoga početka Zapad nastojao, jednako kao što to i sada čini, upoznati Istok sa stanovišta ekonomije, ideologije, nauke i književnosti, ali s ciljem da ga civilizacijski podredi, ekonomski eksploatiše i strateški iskoristi, kontinuirano ga pretvarajući u potčinjenu stratešku zonu.¹

Začetke i razvojne faze orijentalne filologije Kico i Hajrić smještaju u XII stoljeće, kada počinje živa prevodilačka djelatnost s arapskoga jezika. Pod istim naslovom nude i jedan veoma širok pregled ovih pitanja, kako arapsko-islamskih tako i evropskih orijentalista, naglašavajući da su djela arapskih autora koja osvjetljavaju postanak i razvoj orijentalne filologije neočekivano malobrojna i nedopustivo oskudna.

Ovdje se govori i o očekivanjima od orijentalne filologije koja se mogu zasnivati na različitim socijalnim i ličnim motivima: o psihološkim motivima koji proizlaze iz naravi čovjeka kao bića s potrebama, ciljevima, željama, osjećanjima i drugim pobudama; o historijskim iskustvima koja počivaju na uvjerenosti u to da se odnosi između Istoka i Zapada temelje na krajnje oprečnim pristupima,

¹ Muṣṭafā al-Sibā'ī, *al-'Istiṣrāq: Mā lahum wa mā 'alayhim*, al-'Urdun: Dār al-warāq, s. a., 20-24.

nekada pozitivnim a nekada negativnim; o ekonomskim interesima koji su također bili razlog širenja orijentalne filologije; o ideološkim pobudama čiji su različiti pravci i zastrašujuće deklamacije zasigurno imale veoma snažan uticaj na nastanak orijentalne filologije; o kolonijalističkim ambicijama, koje su vrlo često u skladu s onim misionarskim, što vuku korijene od krstaških ratova i što se, kao što se to nedvojbeno može zaključiti, naziru i dan-danas; o vjerskom zanosu koji je odigrao značajnu ulogu u stasanju orijentalne filologije, rađanju njene filozofije i određivanju njenih usmjerenja, ali i začecima islamofobije; o naučnim ciljevima orijentalne filologije koji su prvotno bili vjerski i ratni, da bi kasnije nerijetko rezultirali time da istaknuti orijentalisti prihvate islam kao svoju vjeru; o političkim stremljenjima koja se danas najčešće nadovezuju na prethodna kolonijalistička nastojanja.

U trećem poglavlju, pod naslovom *Oblici i načini orijentalističkog djelovanja*, kao jednu od najfrekventnijih metoda autori izdvajaju iskrivljavanje slike, odnosno slikâ o, možemo slobodno kazati, svim vrijednostima što proizlaze iz islamske civilizacije, posebno se osvrćući na nastojanja orijentalista da potisnu standardni arapski jezik promocijom različitih arapskih dijalekata. Autori, također, problematiziraju i naučnu objektivnost orijentalne filologije sa zaključkom da su orijentalisti bili na tragu onih motiva i ciljeva koji su se dovodili u vezu s njihovom strukom ili profesijom, ali da je bilo i onih koji su imali čisto naučne motive i ciljeve.

U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Razmeđa orijentalne filologije*, autori na prvom mjestu analiziraju ulogu orijentalne filologije u prenošenju na Zapad nauka obogaćenih novim – arapsko-islamskim sadržajima i obilježjima. Posebnan naglasak stavljen je na nedostatak promocije i zaštite historijske uloge arapskog jezika u tom procesu, kao i na sadašnje prilike u kojima se on nalazi, odnosno savremena jezička nauka vezana uz arapski jezik, a one su nam dobro poznate. Kico i Hajrić ovdje zahvataju i pristup u okviru kojega se orijentalisti bave i pitanjem vlastite civilizacije i kulture. Poglavlje zaključuju sažetim opisom tekovina orijentalne filologije, ilustrirajući ga arapskom leksikologijom, odnosno njenim slavim začecima, stagnacijom, a na koncu i potpadanjem moderne leksikografije pod utjecaj orijentalista.

U petom poglavlju, pod naslovom *Orijentalisti i arapska književnost*, autori ukazuju na raznovrsne metodološke pravce. Prave jedan vrlo sažet osvrt na djela i autore s naših prostora, a zatim, slijedeći izbor Ahmeda Smajlovića, donose opširnije portrete nekolicine zapadnih orijentalista koji su dali izuzetan doprinos istraživanju arapske književnosti, kao što su, npr.: Gibb, Brockelmann, Kračkovskij i drugi. Kada je riječ o odjeljku *Pregled imena vodećih orijentalista*, značajno je skrenuti pažnju čitaocu da ovdje nije sadržan pregled impliciran naslovom, već se nude konkretne i svrsishodne smjernice za suočavanje s nedosljednom transkripcijom imena orijentalista u stručnoj literaturi pisanoj arapskim pismom.

Nedostatak kratkih biobibliografskih portreta najistaknutijih autora koji su se na našim prostorima bavili istraživanjem i prikazivanjem pisane baštine na orijentalnim jezicima djelimično je nadomješten šestim poglavljem, koje je u cijelosti posvećeno upravo *Orijentalnoj filologiji u bivšoj Jugoslaviji*. Ovdje se u prvom redu nudi jedan opći prikaz orijentalnih studija kod slavenskih naroda, da bi se potom razmotrio proces njihova pokretanja u Bosni i Hercegovini i okolnim zemljama. U cilju promicanja vrijednosti bosanskohercegovačke orijentalne filologije, smatramo da bi se među koricama nekog od budućih izdanja ove knjige morali naći i kratki biobibliografski prikazi istaknutih istraživača s naših prostora. U zasebnom odjeljku nadalje su predstavljene regionalne ustanove u kojima se njeguje naučna orijentalna filologija, čime se, kao uvod u naredno poglavlje, pružio jedan širok uvid u ovu tematiku prije prelaska na sedmo poglavlje, pod naslovom *Orijentalna filologija u Bosni i Hercegovini*.

Iako navedeni naslov ukazuje da će se u recima što slijede ponuditi jedno šire, obuhvatnije sagledavanje *orijentalne filologije u Bosni i Hercegovini*, ovo poglavlje je gotovo u cijelosti posvećeno Orijentalnom institutu, njegovom časopisu i procesima vezanim za uspostavu i djelovanje Instituta. S tim u vezi, smatramo da bi u nekom od sljedećih izdanja ove knjige bilo značajno razmotriti i jednu široku lepezu kako individualnih zalaganja tako i djelovanja različitih škola vjerskoga tipa u prvoj polovini 20. stoljeća, u kojima se i

danas izučava arapski jezik, a nadalje i Odsjeka za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu.

Kao potvrda neosporne i kroz cijelo djelo jasno uočljive činjenice da su *arabizam* i *arabistika* dominantna ne samo bosanskohercegovačke već i svjetske orijentalistike, autori u osmom poglavlju razmatraju upravo ova dva termina, i to kroz prizmu vremena i prostora, zatvarajući tako jednu koherentnu cjelinu. Potom na isti način zahvataju i *arabizaciju*, koju je moguće razumijevati kako u jezičkom tako i u društvenom kontekstu, te *okcidentologiju* – disciplinu koja bi na Istoku „morala“ da bude pandan *orijentalnoj filologiji* Zapada.

Alfabetski popis imena orijentalista u ovoj knjizi, koji obuhvata oko 1100 imena, nadilazi postojeće kvantitativne preglede ovoga tipa i neopravdano zanemarene istraživače s naših prostora. Poređenja radi, autori navode da jedan od najobuhvatnijih enciklopedijskih leksikona, leksikon Abdurrahmana Badawija, sadrži oko 900 biobibliografskih portreta, dok Wikipedia nudi podatke o približno 400 orijentalista, s tim da se u njoj uopće ne spominju, možemo slobodno kazati, svjetska imena s naših prostora.

Premda autori u maniru skromnosti istraživača, i to u više navrata, naglašavaju kako je sadržina ove knjige namijenjena studentima, u zaključku prikaza ove knjige valja istaći da je bosanskohercegovačka orijentalna filologija dobila jedno značajno djelo. Zasnivajući se na mnoštvu sistematično zahvaćenih kvalitetnih izvora, ovaj rad dodatno rasvjetljava

nazivlje, historijsku ulogu, izazove, perspektive i ciljeve orijentalne filologije, nudeći pritom dosta novih napisa koji mogu biti referentni za sve orijentologe, a posebno arabiste.

Vedad Hurić

Dragana M. Đorđević, UVOD U KLASIČNU ARAPSKU LEKSIKOGRAFIJU (VIII – XVIII VEK), Univerzitet u Beogradu – Filološki fakultet, Beograd, 2024, 122 str.

U knjizi *Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII – XVIII vek)* autorica Dragana Đorđević razmatra i analizira razvoj i domete klasične arapske leksikografije kao jedne od najvažnijih disciplina u historijskom razvoju arapskih jezičkih proučavanja tokom deset stoljeća, od pojave prvih značajnijih rječnika u VIII stoljeću, preko zlatne epohe kada su leksikografske aktivnosti bile najintenzivnije, pa do kraja XVIII stoljeća kada se pojavio posljednji značajan rječnik u kojem je primijenjena klasična arapska leksikografska metodologija. Kako autorica navodi, knjiga je nastala kao plod njezinog višegodišnjeg naučnog i nastavnog interesiranja za teme iz praktične i teorijske leksikografije na arapskom govornom području, te intenzivnog i predanog rada sa studentima Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu i njihovog zanimanja za ove teme.

Đorđević je arapsku leksikografiju obradila kroz pet poglavlja pod naslovima: *Razvoj klasične arapske leksikografije; Klasifikacija*

i periodizacija klasičnih arapskih rječnika; Predmetno-tematski rječnici; Opštejezični rječnici; Dvojezični i višejezični rječnici arapskog jezika klasične epohe. Centralna poglavlja studije koja se bave tipologijom rječnika strukturirana su u nekoliko potpoglavlja. Također, studija sadrži *Predgovor, Zaključna razmatranja te popise Literature i Izvora.*

U uvodnim poglavljima knjige autorica daje dijahronijski presjek kompleksne i dugotrajne epohe normiranja, razvoja i statusa klasične arapske leksikografije kao naučne oblasti, te se bavi snažnim međuzavisnim vezama leksikografije s drugim naučnim disciplinama, u prvom redu teologijom i gramatikom. Leksikografija, baš kao i ostale nauke koje su se razvijale unutar arapsko-islamske zajednice, naročito u ranom i klasičnom razdoblju, usko je bila vezana za ispravno prenošenje i tumačenje teksta Kur'ana i Hadisa, te se u tom smislu ubrajala među najvažnije naučne discipline. Među faktorima koji su utjecali na razvoj arapske leksikografije, Đorđević, pored kur'anskog teksta i Hadisa, navodi rastući značaj arapskog jezika kao jezika administracije, kontakte s drugim jezičkim zajednicama, te proširivanje leksičkog fonda koje je bilo vrlo intenzivno sve do početka XI stoljeća. Autorica se prihvata i vrlo složenog zadatka klasifikacije i periodizacije arapskih rječnika, pri čemu svoj istraživački put temelji na poznatim općim i arabističkim klasifikacijama rječnika nekih od autoriteta u oblasti leksikografije. Pri tome Đorđević ne samo da izlaže

pregled dominantnih klasifikacija već sasvim kompetentno i utemeljeno analizira navedene klasifikacije, posebno se osvrćući na klasifikaciju arapskih leksikografa klasične epohe, koju smatra i najmjerodavnijom, te meritorno ukazuje na izazove klasifikacije i periodizacije ukupnih arapskih leksikografskih aktivnosti klasične epohe.

Kroz analizu najreprezentativnijih klasičnih arapskih rječnika te leksičke građe koju su obuhvatili, njihove namjene, makrostrukture i mikrostrukture, uz osvrt na načine na koje su analizirani u relevantnoj literaturi, Đorđević markira tri glavna tipa rječnika, i to: predmetno-tematske, općejezičke, te dvojezičke i višejezičke rječnike s podvrstama. Predmetno-tematski ili onomasiološki rječnici predstavljaju prvi tip rječnika koji se pojavio u arapskoj tradiciji i po svojoj suštini vrlo su slični savremenom poimanju rječnika. Kao teme koje su bile najzastupljenije u ovim rječnicima Đorđević ističe teološke teme, dijalektizme, pozajmljenice, zoološke i botaničke termine, toponime, etnonime i drugo. Uporedo s predmetno-tematskim razvijao se i općejezički tip rječnika ustanovljen na analitičko-morfološkim principima. Đorđević ističe da su općejezički rječnici težili ka popisivanju sveukupnog leksičkog fonda arapskog jezika, za razliku od predmetno-tematskih rječnika koji su iskazivali tendenciju ka popisivanju leksike koja je pripadala konkretnim oblastima ljudske djelatnosti. Dalje, općejezičke rječnike Đorđević razvrstava na permutativne, alfabetske i rimovane, te se bavi analizom njihovog

razvoja, strukture i metodologije izrade i obrade ili uređenja rječničkih odrednica. Poboljšanja i progres u mikrostrukтури klasičnih arapskih rječnika Đorđević prepoznaje u količini navedenih detalja prilikom analiziranja korijena riječi, redoslijedu navođenja detalja, vrsti klasificiranja korijenske osnove, razradi definicija i navođenju osvjedočene upotrebe u skladu s osnovnom namjenom rječnika, uvođenju semantičkih informacija te prilagođavanju rječničkog članka potrebama korisnika.

Iako višejezički rječnici u arapskoj tradiciji nisu bili česti, širenjem arapsko-islamskog utjecaja na nearapske sredine javljala se i potreba za nastajanjem dvojezičkih ili višejezičkih rječnika, pri čemu je, kako zapaža Đorđević, arapska leksikografija nerijetko diktirala metodologiju leksikografske prakse. Autorica daje pregled i kratku analizu makro i mikrostrukture najreprezentativnijih dvojezičkih i višejezičkih rječnika koji uz arapski obuhvataju sirske, hebrejski, perzijski, turski, koptski, berberski, etiopski, grčki, srpski i bosanski jezik.

Istraživačkom dosljednošću, konzistentnošću i utemeljenim zaključcima Đorđević arapski rječnički korpus uvodi u opći kontekst, te pomno predstavlja u kojoj su mjeri i na koji način arapski leksikografi svojim djelima doprinosili građenju terminologije, proširivanju i standardizaciji leksičkog fonda, produbljivanju teorijskih i praktičnih saznanja o odnosu između formalnog i značenjskog aspekta leksema i slično. Također, uporednim analizama

istraženog korpusa autorica utvrđuje teorijske postulate kojima su se autori rječnika rukovodili, njihovu dosljednost/nedosljednost u izradi rječnika i organizaciji rječničke građe, te stepen slijeđenja ili pak odstupanja od već utvrđene leksikografske prakse. Pri tome u svojim analizama i zaključcima autorica metodom citatnosti obilato referira na relevantnu literaturu u ovoj oblasti te komunicira s velikim brojem ranijih istraživača, pri čemu kritički predstavlja, upoređuje i propituje glavne hipoteze i zaključke do kojih su došli.

Knjiga *Uvod u klasičnu arapsku leksikografiju (VIII – XVIII vek)* Dragane Đorđević predstavlja vrijedan doprinos proučavanju arapske leksikografske tradicije, ali i otvara nove perspektive u sagledavanju i tretiranju određenih tipova leksike, odnosa arapskog i drugih jezika i drugih tema koje zaslužuju istraživačku pažnju, kako arabista tako i drugih istraživača kojima su bliske i zanimljive teme iz historije leksikografije. Stoga, iako je knjiga primarno namijenjena arabistima i orijentalistima, ona je vrlo poticajna i za druge istraživače u oblasti leksikografije i historije proučavanja jezika. Na kraju, treba reći da je knjiga objavljena kao elektronsko izdanje, što je približava čitaocima savremenog doba te čini njenu upotrebnu vrijednost većom i omogućava širu i sveobuhvatniju recepciju djela.

Dželila Babović

Berin Bajrić, *ORIJENTALNO-ISLAMSKO NASLIJEĐE U DJELU MUḤĀḌARA AL-'AWĀ'IL WA MUSĀMARA AL-'AWĀḤIR* ALI-DEDE BOŠNJAKA, Univerzitet u Sarajevu – Orijentalni institut i Centar za napredne studije, Posebna izdanja LXX, Sarajevo, 2023, 153 str.

Kao plod izvrsne saradnje Centra za napredne studije i Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, u okviru edicije Posebna izdanja objavljena je studija Berina Bajrića *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* Ali-dede Bošnjaka posvećena analizi i interpretaciji Ali-dedeovog djela *Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir* (dalje u tekstu *al-'Awā'il*). Pored izdašnog književno-filozofskog opusa utemeljenog na tradiciji islamskog misticizma – sufizma i naslijeđa klasične orijentalno-islamske književnosti, Ali-dede je i autor djela pod navedenim naslovom, koje se ubraja u njegova najobimnija i najsadržajnija djela na arapskom jeziku u oblasti *'ilm al-'awā'ila* – nauke koja se bavi bilježenjem i tumačenjem prvih i posljednjih događaja. Bez obzira na nesporan književnohistorijski i poetološki značaj Ali-dedeovog *al-'Awā'ila*, djelo je u bosanskohercegovačkoj sredini bilo relativno zapostavljeno i poznato samo u uskim stručnim krugovima. Objavljivanjem Bajrićeve studije *al-'Awā'il* se prvi put predstavlja široj javnosti kroz naučnu artikulaciju i fragmentarni prijevod na bosanski jezik.

Bajrićeva studija strukturirana je u šest poglavlja s potpoglavljima,

te sadrži tematski izbor kazivanja iz *al-'Awā'ila* u prijevodu na bosanski jezik. Pored toga, tu su i poglavlja koja nužno prate svaku naučnu studiju – Uvod, Izvori, Literatura i Indeks imena i pojmova.

Prva dva poglavlja, pod naslovima „Al-'awā'il u arapskoj književnosti: književnohistorijske i žanrovske odrednice“ i „Ali-dede Bošnjak i njegovo naučno pregalaštvo“, tretiraju pitanja tumačenja i razumijevanja pojma *al-'awwal* u arapskom jeziku, nastanak prozne forme *'awā'ila* i status Ali-dedeovog *al-'Awā'ila* u ovom literarnom univerzumu. Historijski razvoj *'awā'ila* predstavljen je od samog nastanka ove književne forme u IX stoljeću, preko intenzivne produkcije tokom klasičnog razdoblja u islamskoj književnosti, do savremenog doba i pojave *'awā'ila* u savremenom arapskom kulturalnom krugu. U svojim analizama Bajrić posebnu pažnju posvećuje autorima i djelima klasične arapske književnosti koji su značajno utjecali na Ali-dede, među kojima je najistaknutiji Ġalāluddīn al-Suyūtī i njegovo djelo *al-Wasā'il 'ilā ma'rifa al-'awā'il*, koje predstavlja svojevrsnu platformu na kojoj Ali-dede kreira svoj *al-'Awā'il*.

U trećem poglavlju, „Književnohistorijski izvori i intertekstualna matrica Ali-dedeovog djela“, Bajrić definira, detaljno analizira i interpretira Ali-dedeovo intertekstualno povezivanje s raznovrsnim djelima kroz historiju, od književnih do filozofskih i teoloških. Klasificira ih na primarne izvore, a to je već spomenuto al-Suyūtijevo djelo *al-Wasā'il*, te ostale izvore koje sačinjavaju sva

druga djela iz različitih oblasti o kojima Ali-dede piše, poput historije islama i opće historije, geografije, hadiskih nauka, Poslanikovog, a. s., Životopisa, tefsira, jezika i književnosti, kur'anskih nauka, tesavvufa, akaida, ilmūl-kelama, ezoterijskih i prirodnih nauka i kozmologije. Bajrić posebnu pažnju posvećuje intertekstualnoj matrici i odnosima koji obuhvataju eksplicitno referiranje kada je riječ o primarnim izvorima i implicitno referiranje u slučaju drugih važnih djela. Analizom intertekstualnih postupaka Bajrić pokazuje da se Ali-dede koristio mnoštvom različite literature dijalogizirajući i povezujući se s njom eksplicitnom ili implicitnom intertekstualnošću u smislu povezivanja s tekstovima, te kombiniranjem ilustrativne i iluminativne citatnosti kod preuzimanja modela forme i sadržaja iz tradicije i konstituiranja vlastitog djela u skladu s tim.

Četvrto poglavlje, „Struktura i sadržaj Ali-dedeovog djela“, bavi se arhitektonikom *al-'Awā'ila* prema kojoj je djelo strukturirano na dio o prvim događajima i dio o posljednjim događajima – od stvaranja svijeta i čovjeka, porijekla jezika, početaka pisma i pismenosti, do pojave poezije i utemeljenja poetskih pravila, književnosti, umjetnosti, zanatstva, odijevanja, itd. Bajrić u redoslijedu tema u *al-'Awā'ilu* uočava deduktivni metod strukturiranja i dijahronijsku matricu, s obzirom na to da teme o kojima piše Ali-dede koncipira od općih ka posebnim, a događaje i pojave navodi od vremenski najudaljenijih ka onima bližim. Zaključujući da je u sadržajnom smislu *al-'Awā'il* enciklopedija

historijskih, književnih, religijskih, političkih, narodnih, zakonodavnih i mnogih drugih predaja koje obiluju mnoštvom informacija, opservacija i komentara velikog broja islamskih učenjaka, Bajrić kao konstituirajuće kategorije sadržaja djela navodi različite historijske ličnosti i događaje, kao i njihove međusobne korelacije i uvjetovanost, te ih grupira u nekoliko kategorija: glavne i sporedne, velike i male, temeljne i hronološke.

Istražujući pitanje postanka i razvoja jezika, Ali-dede posebnu pažnju posvećuje arapskom jeziku, a kako bi se što bolje razumjela Ali-dedeova misao o porijeklu, važnosti i razvoju arapskog jezika, Bajrić u petom poglavlju, „Jedinstvenost arapskog jezika u Ali-dedeovom djelu“, analizira pitanja primordijalnog i transhistorijskog porijekla, razvoja, upotrebe te značaja arapskog jezika kroz različite historijske epohe. Na temelju Ali-dedeovog poimanja i recepcije arapskog jezika Bajrić uobličava četiri osnovne postavke o porijeklu i razvoju arapskog jezika, odnosno četiri temeljne osobenosti prema kojima je arapski jezik za Ali-dede: primordijalni i parakosmički jezik koji transcendiru poznatu stvarnost, transhistorijski, odnosno primarni jezik čovječanstva, historijski jezik antičkih Arabljana koji se razvijao do pojave islama i klasični arapski jezik na koji je ključni utjecaj ostavio Kur'an.

Ali-dedeovu interakciju s arapskom poezijom u *al-'Awā'ilu* Bajrić u poglavlju „Klasična arapska poezija u Ali-dedeovom djelu“ artikulira u nekoliko potpoglavlja u kojima piše

o suživotu arapske proze i poezije u klasičnoj arapskoj književnosti, navodi primjere arapske poezije u *al-'Awā'ilu*, među kojima su stihovi Ğalāluddīna al-Suyūtija i drugih islamskih učenjaka, stihovi pjesnikâ i značajnih ličnosti iz historije islama te stihovi osoba iz islamske hijeropovijesti. Inače, poezija zauzima istaknutu poziciju u Ali-dedeovom djelu, bilo da služi kao dodatni argument ili pojašnjenje određenih konstatacija ili, pak, da ima funkciju ukrasa ili stilskog postupka koji treba privući pažnju čitalaca. Iako Ali-dede nije dosljedan u navođenju imena autora čijim se stihovima služi, Bajrić istraživački dosljedno i odvažno traga za njima u literaturi i historijskim izvorima na temelju stihova koje Ali-dede navodi, te autore identificira i prostorno i vremenski ih situira, što je postupak koji osigurava posebnu vrijednost ovoj studiji.

U drugom dijelu knjige sadržan je Bajrićev izvrstan integralni prijevod na bosanski jezik tematski odabranih fragmenata iz *al-'Awā'ila*, u skladu s istaknutim poglavljima u samome djelu, a pod naslovima: o jeziku, knjigama, muslimanskim učenjacima i velikanima, poeziji i pjesmi, nauci, vladarima i junacima i raznim vještinama.

Studija *Orijentalno-islamsko naslijeđe u djelu Muḥāḍara al-'awā'il wa musāmara al-'awāḥir Ali-dede Bošnjaka* pripada onoj vrsti naučnih radova čiji se autori istraživačkim metodama i usmjerenjima bave imanentnom analizom djela i teže ka dosezanju naučno utemeljenih vrijednosnih sudova. Primarno

poetološkim, ali i nužno književno-historijskim pristupom Ali-dedeovom *al-'Awā'ilu* Bajrić ne samo da je ovo važno djelo iz književne historije kompetentno vrednovao i situirao u kontekstu orijentalno-islamske kulturalne zajednice kojoj ono po svome postanku pripada već ga sasvim uvjerljivo uvodi i u savremeno doba i čini aktualnim i zanimljivim i za one koji ne poznaju arapski jezik i orijentalno-islamsku književnu tradiciju.

Dželila Babović

ANTOLOGIJA POEZIJE ARAPSKOG ISTOKA XX VIJEKA, Izbor: Esad Duraković i Muhammed Mufaku, IC štamparija Mostar, Mostar, 2024, 306 str.

Postoje izuzetni naučni radnici koji u dugom vijeku svog pregalaštva iza sebe ostave djela od posebne vrijednosti i nacionalnog značaja, te poluče takve naučne rezultate da svi oni koji teže naučnim spoznajama požele da ti ljudi prožive makar još jedan život kako bi na opću korist struke i nauke svojim radom nastavili da podučavaju i raduju svijet oko sebe. Jedan takav naučnik je akademik Esad Duraković koji je u oblasti kojom se bavi, a to je orijentologija, odnosno orijentalna filologija, nesumnjivo dao najveći doprinos na našim prostorima ali i šire, te svojim obrazovnim radom uticao na osposobljavanje i stasavanje mnogih generacija arabista i orijentologa. Radujući se svakoj novoj knjizi i uvijek novim i avangardnim idejama akademika

Durakovića, ovaj put naučnoj i široj javnosti želimo predstaviti *Antologiju poezije Arapskog Istoka XX vijeka*, zbirku pjesama čiji je izbor profesor napravio u saradnji sa svojim dugogodišnjim kolegom i po pregalaštvu vrlo sličnim naučnikom, akademikom Muhammedom Mufaku al-Arnautom. Radi se o doradenom izdanju knjige *Poezija Arapskog Istoka XX vijeka*, objavljene sada već daleke 1994. godine u izdanju *Bosanske riječi*. Tiraž ovog izdanja odavno je iscrpljen, a osim toga, sigurni smo da je zarad novih generacija kako istraživača tako i studenata postojala potreba za jednim novim i obnovljenim izdanjem, jer ipak se radi o prezentaciji jedne impresivne poetske tradicije kakva je arapska. Duraković prije samog izbora iz pjesništva čitaocu na vrlo sadržajan i informativan način predočava razvoj arapske poezije od njenih početaka i arapske kaside koja neprikosnoveno vlada ovom tradicijom i normira je sve do modernog doba, preko tektonskih promjena u ovoj književnosti usred susretanja sa modernim Zapadom, pa sve do savremenog arapskog poetskog izričaja kojem kasida više ne zadaje mjeru. Upravo će susret sa Zapadom, kako to Duraković navodi, za poetiku moderne arapske poezije odigrati jednu od presudnih uloga. Nakon mnogovjekovne izoliranosti ove tradicije u vlastito samoljublje i jalovi klasicizam, arapski svijet se prenuo s prvim intenzivnijim kontaktima sa Zapadom, koji će na specifičan način kasnije znatno doprinijeti modernoj arapskoj renesansi. Otkrivši sasvim drugačiju književnu tradiciju, Arapi

iz mnogih zemalja, u prvom redu Egipta, a ubrzo zatim Libana i Sirije, te nešto kasnije i Iraka, formirat će jezgra koja će širiti utjecaj evropske književnosti i kulture uopće. Kao i u mnogim drugim oblastima u islamskom svijetu, i u ovoj će doći do polarizacije, pa će tako književnici biti podijeljeni na neoklasiciste i moderniste. Prvi će stvarati u duhu klasicizma i normativne poetike, dok će se drugi okrenuti novim i do tada nepoznatim pjesničkim formama i temama. Ipak, neoklasicizam će brzo biti prevladan, pa će na scenu stupiti neka od najvećih imena arapske poezije XX vijeka. Autoritet trojice arapskih književnika, al-Akada, al-Mazinija i Abdurrahmana Šukrija iz znamenite škole *al-Divan*, umnogome će doprinijeti pojavi romantizma kao određene vrste otpora i pobune protiv strahovlade klasicizma te u konačnici i njegovom prevladavanju. Grupa *al-Divan* trasirat će put potpuno novoj generaciji pjesnika, ali i novoj poetici. Jedna od osnovnih osobnosti ove poetike, koja će je dijametralno razlikovati u odnosu na onu klasičnu, bit će *tematsko jedinstvo pjesme* (al-wahda al-‘udwiyya). Klasična kasida je imala samo formalno jedinstvo pjesme i kao takva je predstavljala mozaik tematskih segmenata smještenih u stihovni niz bez neke smislene veze. Odnos forme i sadržine postat će osnovni teorijski problem nove arapske književnosti. Ipak, među najznačajnije pojave u modernoj arapskoj književnosti svakako spada objavljivanje prvih pjesama u tzv. slobodnom stihu koji čuva unutarnji ritam, ali napušta klasičnu

arapsku metriku i homofonu rimu. Danas je slobodan stih dominantan u arapskoj poeziji. Jedno od pitanja koje, prilikom vlastitog odabira pjesama za ovu *Antologiju*, akademik Duraković postavlja jest: Koliko je uputno govoriti o poeziji ili književnosti pojedinačnih arapskih zemalja: iračka, jordanska, libanska itd.? Ovo je otvoreno pitanje u arapskom svijetu i dan-danas. Duraković smatra manjkavim i suštinski neutemeljenim podjelu arapske književnosti na državne zajednice, ali u isto vrijeme, zbog određenih razloga, i nužnim. Naime, dugo vremena, još od početka arapske renesanse i rađanja moderne arapske književnosti utemeljene su poetike koje su djelovale u cijelom arapskom svijetu i nedjeljivom duhovnom podneblju. Osim toga, arapska književnost se stvara na arapskom književnom jeziku, jedinstvenom za sve arapske zemlje i sve Arape neovisno o mjestu življenja. Male razlike među književnostima pojedinih zemalja nisu dovoljne da bi se mogle oštro izdvojiti iz jedinstvenog organizma arapske književnosti. Iračka i libanska poezija, naprimjer, nikako se ne mogu podijeliti po istom principu kako su podijeljene francuska i engleska, pa čak i engleska i američka. Duraković nužnost ovakve podjele vidi u njenoj praktičnosti i karakterizira je isključivo kao uslovnu. U prvom redu, prikladno je napraviti regionalnu podjelu na Arapski Istok i Arapski Zapad, a potom na podjele unutar regija. Budući da se radi o iznimno velikoj poetskoj produkciji u arapskom svijetu, postoji opravdana opasnost da ova poezija naprosto

izmakne preglednosti. Duraković navodi da samo u Siriji trenutno ima više od 200 registriranih pjesnika te da se svojevremeno u toj zemlji štampalo 500 pjesničkih zbirki. Razlog više za pribjegavanje ovakvoj podjeli je i činjenica da se moderna arapska književnost nije razvijala u književnim školama i stilskim epohama poput evropske, što bi pružilo mogućnost za sistematizaciju na toj osnovi.

U novom i doradenom izdanju *Antologije* Duraković je uvažio prijedloge i izbor njegovog cijenjenog kolege Muhammeda al-Arnauta te uveo niz novih pjesama. Osim toga, u odnosu na prvo izdanje od prije dvadeset godina, Duraković predložava i novo čitanje ove poezije uz „ažuriran“ odnos prema bosanskome jeziku koji je tokom minulih dvadeset godina prolazio kroz proces „restandardizacije“. U tom smislu, mjestimično su usklađeni stihovi shodno prevodiočevim današnjim osjećajem za ritam i uz punu svijest da je izvornik umjetničkog teksta uvijek isti, ali je njegov prijevod/prijenos u drugi jezik poseban proces. Zbog toga je Duraković nastojao da u bosanski jezik prvenstveno prenese „estetsko bilo“ stihova, ne robujući lingvističkoj i sintaksičkoj „vjernosti“ stihova. Budući da se vremenom mijenja odnos čitalaca prema umjetničkom tekstu u različitim kulturama, Duraković smatra da je funkcioniranje znaka u domenu semiotike književnosti posebno osjetljivo i zanimljivo upravo u prevodenju književnih umjetničkih tekstova. U skladu s tim, te nakon višedecenijskog iskustva u prevodilaštvu, radije

se opredjeljuje za pojam *prijenosa* (ar. *naql*) u odnosu na *prijevod* (ar. *tarğama*). Akademik Duraković i prof. al-Arnaut su se potrudili da njihov izbor pjesama bude reprezentativan u mjeri u kojoj jedna knjiga može predstavljati izuzetno bogatu i razudenu poetsku tradiciju. Prilikom izbora vodili su računa i o samom vrednovanju pjesama i pjesnika kod nas i kod Arapa, jer nisu uvijek u orijentalistici i kod evropske publike najpopularniji bili pjesnici koji imaju isti ili približno isti status kod Arapa. Zbog toga se nisu mogli uvijek odlučiti za tzv. provjerene vrijednosti, odnosno one pjesnike koji su najcjenjeniji kod Arapa, već su neminovna odstupanja uslovlili vlastitim ukusom i vrijednosnim sistemom. U skladu s tim, u ovaj izbor nisu uvršteni neki od književnih autoriteta XX vijeka poput al-Rusafija, Ševkija i al-Zahavija, jer su izraziti neoklasici, a već su bili zastupljeni u prijašnjim izborima nekih jugoslavenskih arabista. U ovoj *Antologiji* Duraković i al-Arnaut daju više prostora poeziji arapskih zemalja koje su do sada bile ili isključivane iz zbornikâ ili su predstavljene izuzetno malim brojem pjesnika. Priređivači su se okrenuli nekim od marginaliziranih poezija kakve su, naprimjer, poezija Kuvajta i Jordana. U izbor je uvrštena poezija šest zemalja Arapskog Istoka: Iraka, Jordana, Kuvajta, Libana, Palestine i Sirije, 51 pjesnik i ukupno 122 pjesme. Sve i jedan pjesnik u ovoj *Antologiji* nesumnjivo zaslužuje pažnju, ali navedimo nekolicinu onih reprezentativnih, kako bi autoritetom i kvalitetom njihove riječi i stiha privukli pažnju čitalaca. To

su: Abdulvahhab al-Bajati, Džebra Ibrahim Džebra, Nazik al-Malalike, Badr Šakir al-Sejjab, Adonis, Halil Džubran, Jusuf al-Hal, Halil Havi, Mihail Nuajma, Mahmud Derviš, Teufik Zajad, Muin Basisu, kao i mnogi drugi čiji stihovi zasigurno neće ostaviti nikoga ravnodušnim. Osim pomno odabranog izbora, u knjizi su ponuđene i bilješke o životima predstavnik pjesnika, i to u onoj mjeri koliko je čitaocu potrebno da se upozna s osobom čije će odjeke duše i uma uskoro čitati pretočene u stih. Akademik Esad Duraković, kao i njegov kolega akademik Muhammed al-Arnaut suvereno se kreću semiosferom svekolike arapske književnosti, zahvatajući iz njene orbite ono najsjajnije i za našu naučnu i širu javnost, najvažnije što je potrebno predstaviti i analizirati. Stoga smatramo da će ovaj izbor biti od velike koristi ne samo istraživačima i studentima već i svakom čovjeku željom užitka u tekstu, a ima li ljepšeg teksta od poezije!?

Berin Bajrić

DÜNYA'DA TURKOLOJİ, sv. I-III, Priredili: Prof. dr. Öztürk Emiroğlu, dr. Bagdagul Mussa, Türkoloji Akademisi & Intercontinental, Ankara, 2024, 2071 str.

Djelo *Dünyada Turkoloji* predstavlja svojevrsnu hrestomatiju svjetske turkologije, u kojoj su objedinjeni historijski tokovi razvoja turkologije u trideset tri zemlje svijeta sa značajnim biografskim i bibliografskim podacima istaknutih turkologa. Riječ

je o studiji na preko dvije hiljade stranica pisanoj u periodu od četiri godine, koja je objavljena u tri toma. Kroz ovu knjigu naučnoj javnosti predstavljeno je više od hiljadu turkologa s njihovim biografijama i bibliografijama. Odabir zemalja izvršen je na način da se prioritet dao zemljama u kojima su na polju turkologije ostvarena značajnija i naučno pozitivno vrednovana istraživanja. Prema tome, treba istaći da ova studija nema tendenciju okititi se titulom sveobuhvatne historije turkologije u prostornom i vremenskom smislu. Smatramo da svoju misiju ispunjava kroz činjenicu da će naučnoj javnosti, a u prvom redu turkolozima, osmanistima i historičarima dati jasniju predstavu o stanju turskog jezika, književnosti i svim drugim socio-historijskim pojedinostima u onim sredinama u kojima je turkologija bila predmetom naučnog interesovanja.

Analizirajući pojmovni instrumentarij i tehničku uređenost publikacije, uočavamo dvije stvari. Prvo, da promidžba turkologije kao termina nije ograničena isključivo na turski jezik i drugo, da se turkologija u svakoj navedenoj zemlji kao fenomen mogla bolje definirati i jasnije prikazati upravo kroz strukturu kakva je i ponuđena ovdje. Prema tome, saznajemo da je turkologija u svoje okrilje prihvatila i reducirano poimanje tog termina u značenju proučavanja turskog jezika isključivo, ali ne gubimo iz vida ni činjenicu da je ona, u određenim okolnostima, shvaćena u svom punom značenju – kao interdisciplinarna grana znanosti koja u sebe uključuje jezik, književnost, povijest

itd. Dalje je vrijedno spomenuti i da, ako bismo se usudili to kazati, svaka od pojedinačnih turkologija osim općeg naziva *turkologija* zavređuje u potpunosti prefiks *bosanska*, *albanska* ili koja druga. Jer, turkologija nije isključiva – ona prihvata svaku pojedinačnu nacionalnu turkologiju, pri tome ne umanjujući prostor za neku drugu (nacionalnu turkologiju). U tom smislu je treba i razumjeti.

Činjenica da u ovoj publikaciji imamo jasan pregled razvoja svjetske turkologije i njenog stanja danas dobiva na značaju kada uzmemo u obzir da je ova tematika do danas ostala lišena (sve)obuhvatnog pristupa i analize. Razlozi za to su višestruki: tema je vrlo opsežna, zahtijeva mnogo vremena i nemoguće je da je obradi jedna osoba. Pri tome, turkolozi u svojim zemljama objavljuju knjige i naučne radove pretežno na maternjem jeziku. Stoga, da bi se prevladale sve prepreke koje proizlaze iz spomenutog, bilo je neophodno pronaći turkologe, stručnjake u svom poslu, koji će prikazati razvoj turkologije u svojoj zemlji.

Ova publikacija, kako se u njoj i navodi, jest studija koja objedinjuje sljedeće elemente:

- I. Kratak osvrt na razvoj diplomatskih i povijesnih odnosa između određene zemlje i Turske. U ovom poglavlju obično su navođeni najvažniji datumi i događaji kojima se povijesna, politička i diplomatska korelacija dviju zemalja može omediti.
- II. Razvoj učenja/podučavanja turskog jezika u određenoj zemlji, kao i razvoj turkologije u njoj.

III. Arhivi i biblioteke u toj zemlji koji sadrže izvore značajne za turkološka istraživanja.

IV. Časopisi o orijentalnim studijama i turkologiji kao važan resurs za naučna istraživanja, sa sadržajno bogatim, zanimljivim i tematski raznolikim člancima u kojima se tretiraju teme počev od turskog jezika i književnosti do historije i umjetnosti.

V. Doktorski radovi na polju turkologije koji omogućavaju uvid u izbor i obradu različitih tema na višem akademskom nivou.

Biografije i bibliografije turkologa klasificirane su abecednim redom prema njihovim prezimenima, a radovi su poredani hronološki. Neobjavljeni radovi nisu uvršteni u knjigu.

Dodatna vrijednost koju možemo crpiti iz ove publikacije bit će prepoznata u slučaju njenog uključivanja u nastavni plan i program katedri za turski jezik i književnost. U tom smislu treba je prepoznati kao referentno djelo koje bi, vjerovatno, moglo biti polazišna tačka u razumijevanju fenomena turkologije na široj, globalnoj razini.

O turkologiji u Bosni i Hercegovini, njenom nastanku, razvoju i povijesnim okvirima u spomenutoj publikaciji pisali su mr. Emrah Seljaci i prof. dr. Rahman Ademi. Njihovo predstavljanje ovdašnje turkologije, naslovljeno *Bosna-Hersek te Türkoloji*, nalazi se u prvom tomu, na stranicama 186-275. Pored historijskog pregleda i navođenja institucija i časopisa u kojima se izučavaju i obrađuju turkološki izvori, ovaj rad obuhvata i 30 biografija i bibliografija naših istaknutih turkologa.

U skladu s općom klasifikacijom i konceptom cijele publikacije, autori su na veoma jasan i naučno utemeljen način predstavili bosanskohercegovačku turkologiju čitalačkoj publici.

Na osnovu prethodno predstavljениh informacija smatramo da je ovo obimno djelo nezaobilazna literatura za višestruka istraživanja i analize, te kao takvo pogodno je za sagledavanje razvoja, specifičnosti i trenutnog stanja turkologije u Bosni i Hercegovini.

Hamza Kurtanović

Mustafa İsen, Tuba Durmuş, *BALKANLARDA TÜRK EDEBIYATI TARİHI: BAŞLANGICINDAN GÜNÜMÜZE KADAR*, UNYT Press, İstanbul, 2023, 639 S.

Studija pred nama, *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıcından Günümüze Kadar* (Povijest turske književnosti na Balkanu: od njenih početaka do danas) nastojanje je autorskog dvojca, istaknutih historičara i profesora turske književnosti prof. dr. Mustafe İsen i prof. dr. Tube Durmuş, da u što širim okvirima predstave osmansko-tursko književno naslijeđe na Balkanu. Rezultat je to višegodišnjih istraživanja prvenstveno prof. İseni koji je značajan dio svoga naučnog opusa posvetio upravo istraživanju različitih kulturnih i književnih aspekata stvaralaštva nastalog pod turskim (osmanskim) utjecajem na Balkanu.

Holistički koncept studije, koji podrazumijeva predstavljanje književnoga naslijeđa u njegovoj punini, kako vremenski tako i prostorno,

zahtijevao je temeljito višegodišnje istraživanje, što je polučilo vrijedne podatke o ukupno 1.894 pjesnika iz 128 gradova balkanskih zemalja (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Kosovo, Mađarska, Makedonija, Rumunija, Srbija i Grčka) počevši od 15. stoljeća. Studijom je dat pregled informacija, ne samo o pjesnicima rođenim na tlu Balkana već i onima koji su, obnašajući različite funkcije, neko vrijeme živjeli na ovim prostorima. Ovo inovativno mapiranje pjesnika dato je i kronološki, uz napomene o njihovom općem i lokalnom značaju. Ono što predstavlja posebnu vrijednost ove studije je vizualno predstavljanje statistika, odnosno značajan broj grafikona kojima se na vrlo slikovit i pregledan način olakšava stjecanje potpunije predstave o procentu, odnosno brojčanoj zastupljenosti pjesnika prema gradovima i periodu u kojem su živjeli i pisali. Predstavljajući svaki od ovih osobenih ambijenata, autori su nastojali ponuditi i najznačajnije crtice o društvenim i kulturnim prilikama određenog prostora, čime su otvorili nove perspektive promatranja kulturnog života u Osmanskoj Rumeliji i time potakli čitaoce iz struke, ali i mlade istraživače za dalja, detaljnija istraživanja u ovoj oblasti.

Osim uvodnika izdavača i predgovora autora, te zaključka i popisa literature kao obaveznih dijelova knjige, studija *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıcından Günümüze Kadar* sadrži 10 poglavlja.

Prvo poglavlje pod naslovom "Giriş – Balkanlar ve Türkler" (Uvod

– Balkan i Turci, str. 15-72) nudi jedan opći osvrt na prošlost Balkana od vremena osmanskih osvajanja, širenje islama (naročito naglašavajući ulogu i utjecaj sufijskih pokreta na taj proces) i druge aspekte tog gotovo šest stoljeća (od 1352. godine) dugog prisustva osmanske civilizacije na ovim prostorima, kao i na naslijeđe koje je ona ostavila budućnosti (u postosmanskom periodu, ali i periodu do 1990. godine). Poseban akcenat u ovom poglavlju, kao uvertira onome što će uslijediti u sljedećim dijelovima studije, stavljen je na turski jezik i tursku književnost kao dva ključna elementa kulturne povijesti Balkana osmanskog perioda.

Od drugog do desetog poglavlja predstavljena je turska književnost u pojedinim zemljama Balkana: u Grčkoj (drugo poglavlje, str. 73-258), Bugarskoj (treće poglavlje, str. 259-367), Makedoniji (treće poglavlje, str. 369-432), Bosni i Hercegovini (četvrto poglavlje, str. 433-494), Kosovu (peto poglavlje, str. 495-524), Srbiji (šesto poglavlje, str. 525-553), Albaniji (sedmo poglavlje, str. 555-584), Rumuniji (osmo poglavlje, str. 585-596), Mađarskoj (deveto poglavlje, str. 597-603) i Crnoj Gori (deseto poglavlje, str. 605-611). Turska književnost u svakom poglavlju predstavljena je iz ugla književne historije, uz obilje informacija iz opće i kulturne historije te podataka o urbanom razvoju svakog od pobrojanih kulturnih centara/gradova u kojima se razvijala i turska književnost kao značajan segment tekovina osmanskog naslijeđa na ovim prostorima.

Sadržaj svakog poglavlja obogaćen je i brojnim geografskim kartama i fotografijama najznačajnijih kulturnih objekata, što može biti od velike koristi čitaocima koji nemaju jasnu, pa čak ni opću predstavu o Balkanu. Kao važan izvor za predstavljanje najznačajnijih pjesnika autori su, kako se to vidi u podnožnim napomenama, koristili online platformu TEİS (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü – Rječnik/Glosar imena turske književnosti), koja je svojevrsna prethodnica ovom značajnom projektu, osmišljena i koncipirana s ciljem pružanja podataka o najznačajnijim turskim autorima i koja je uspješno integrirana i u ovu studiju kao publikovanu formu višegodišnjeg makroprojekta. Ipak, kao svojevrsnu zamjerku na referentne izvore i literaturu nalazimo upravo činjenicu da podatke o određenom pjesniku autori preuzimaju isključivo iz ovog internet izvora, iako je, naročito u posljednjim decenijama, ostvaren veliki progres u predstavljanju opusa i različitih aspekata djela velikog broja pjesnika divanske književnosti. Takav je slučaj i sa predstavljanjem divanskih pjesnika iz Bosne i Hercegovine gdje, osim referiranja na djela M. Handžića i H. Šabanovića, autori nisu obratili pažnju na istraživanja provedena i objavljivana od posljednje četvrtine dvadesetog stoljeća, tako da nisu navedeni respektabilni rezultati recentnih istraživanja objavljenih u brojnim studijama i naučnim radovima bosanskohercegovačkih orijentalnih filologa. Mišljenja smo da je takav nedostatak mogao biti prevaziđen, a i sadržaj knjige obogaćen, jednom bibliografijom radova na kraju studije,

kojom bi bila objedinjena i novija istraživanja iz oblasti turske književnosti na Balkanu.

Ipak, studija *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi: Başlangıcından Günümüze Kadar* važan je i vrlo koristan izvor o naslijeđu turske kulture na Balkanu i kao takav će zasigurno biti nezaobilazno štivo za sve koji se žele upoznati s različitim aspektima kulturne prošlosti Balkana u osmanskome periodu, ali i njenog direktnog utjecaja na kasniji vremenski period. Sadržaj knjige će nesumnjivo biti od velike pomoći studentima turskog jezika i književnosti, jer se na jednom mjestu nudi vrlo širok pregled 600-godišnjeg stvaranja autora balkanskog prostora. Zbog svega navedenog, knjigu toplo preporučujemo najširem krugu čitalaca koji vladaju znanjem turskog jezika.

Madžida Mašić

Munir Drkić i Ahmed Zildžić, CARSTVO TEKSTA: TUHFE-I ŠAHIDĪ I NJEGOVA UPOTREBA U OSMANSKOJ BOSNI, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Sarajevo, 2023, 230 str.

Knjiga pod naslovom *Carstvo teksta: Tuhfe-i Šahidī i njegova upotreba u osmanskoj Bosni* predstavlja znanstveno utemeljenu i cjelovitu monografiju o jednom od najznačajnijih tekstova i istinskih klasika Osmanskog Carstva. Riječ je o perzijsko-osmanskome rječniku u stihu *Tuhfe-i Šahidī*, koji je napisao 1515. godine Ibrahim-dede Šahidi, istaknuti

mevlevijski šejh, učenjak i osmanski divanski pjesnik. Ustvari, to je poetski specijalizirani rječnik rijetke leksike iz *Mesneviye*. *Tuhfe-i Šahidī* je bio izuzetno popularan i cijenjen tekst u osmanskoj Bosni, o čemu svjedoče brojni rukopisi prepisa *Tuhfe*. S obzirom na to da je upotrebljavan kao početni udžbenik perzijske leksike i versifikacije širom Osmanskog Carstva, tako je i u obrazovnim ustanovama osmanske Bosne puna tri stoljeća bio nezaobilazan za učenje perzijskog jezika. Također, razvoj bosanske leksikografije je započet na temelju ovog Šahidijevog teksta, jer je po uzoru na *Tuhfu* Mehmed Hevai Uskufi 1631. godine napisao tursko-bosanski rječnik *Maḳbūl-i 'arīf*, čime je iniciran proces vernakularizacije obrazovanja u Osmanskom Carstvu.

Naučna monografija *Carstvo teksta: Tuhfe-i Šahidī i njegova upotreba u osmanskoj Bosni* autora Munira Drkića i Ahmeda Zildžića obuhvaća 230 stranica i sastoji se od uvoda, sedam poglavlja, zaključka, bibliografije i indeksa. Na kraju knjige su prilozi u kojima se nalaze faksimili nekoliko folija osnovnog teksta *Tuhfe* i komentara iz kolekcije Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu.

Prvo poglavlje, naslovljeno *Rana perzijska leksikografija* (str. 19-42), je svojevrstan uvod u povijest perzijske leksikografije od prijeislamskog perioda do početka XVI stoljeća, tj. do vremena kada nastaje rječnik *Tuhfe-i Šahidī*. Autori govore o samim počecima razvoja perzijske leksikografije pod utjecajem stranih tradicija te predstavljaju prve rječnike perzijskog jezika sastavljene još u

sasanidskom periodu (III–IX st.). Na metodološki jasan i akribičan način predstavljaju najpoznatije jednojezične, dvojezične i višejezične rječnike, istovremeno navodeći sve njihove karakteristike, kao i nedostatke. Ustvari, ovim uvodnim dijelom autori daju jasan pregled o najistaknutijim leksikografima i njihovim djelima, i to ne samo na području Irana nego i šire, odnosno na području centralne Azije, Indijskog potkontinenta i Anadolije. Na samom kraju posebno predstavljaju perzijske rječnike u osmanskoj Bosni, od kojih su neki od izuzetne umjetničke vrijednosti i daju važan doprinos perzijskoj leksikografiji.

Nakon ovog iscrpnog uvodnog poglavlja, u drugom poglavlju koje nosi naslov *Život i djela Ibrahimdedea Šahidija* (str. 43–58) autori predstavljaju život i djela Ibrahimdedea Šahidija, pritom se referirajući na brojne izvore i literaturu. Podaci o Šahidijevom životu u djelima osmanskih biografa XVI i kasnijih stoljeća su veoma oskudni, tako da su se autori prvenstveno koristili njegovim autobiografskim poetskim djelom *Gulšan-i asrār* u kojem je predstavio vlastiti život kroz seriju manje ili više stvarnih događaja izmiješanih s legendama. Autori su predstavili njegova glavna djela napisana na perzijskom i osmanskom turskom jeziku, a to su tri poeme napisane u formi mesnevije: *Gulšan-i tawhīd*, *Gulšan-i waḥdat* i *Gulšan-i asrār*. Osim ovih triju mesnevija, Ibrahim Šahidi napisao je još nekoliko djela, dok mu se druga pripisuju, ali se ne može utvrditi njihovo autorstvo.

Posebnu vrijednost ove knjige predstavlja treće poglavlje naslova *Tuhfe-i Šāhidī* (str. 59–74), u kojem autori detaljno predstavljaju rječnik *Tuhfe* koji je predmet njihove studije te govore o strukturi rječnika koja je, kao u većini drugih perzijsko-turskih rječnika, u stihu i sastoji se od uvoda (*dībāḡe*), glavnog dijela (*matn*) i zaključka (*ḥātime*), te o sadržaju rječnika. Djelo je strukturirano tako da je ono prevashodno poetski, pa tek onda leksikografski tekst. Autori posebno obrazlažu uvodni dio rječnika koji sadrži pregršt značajnih podataka o razlogu pisanja, izvorima, namjeni, naslovu i sadržaju ostatka rječnika. Također, detaljno razmatraju motive pisanja rječnika i njegove izvore. Na kraju navode ko su recipijenti toga djela i smatraju da je rječnik vremenom postao standardni priručnik za izgradnju perzijskog vokabulara i prozodije širom Osmanskog Carstva, te da je uz još neke rječnike bio uvodno štivo za savladavanje perzijske leksike i učenje perzijskog jezika. Napisan je s namjenom učenja na početnom nivou i bio je pogodan za učenje napamet, a te dvije stvari osiguravale su mu dugovječnost i široku zastupljenost u medresama i drugim obrazovnim ustanovama. Iako je nastao kao paralela na raniji perzijsko-turski rječnik u stihu, vremenom je i sam postao važan izvor turske leksikografije, obrazac za pisanje različitih dvojezičnih rječnika turskog i nekog drugog jezika. Autori stoga izvode zaključak da su rječnici iz kasnijeg perioda koji u svom naslovu nose riječ *Tuhfe* u manjoj ili većoj mjeri pisani pod utjecajem

Šahidijevog leksikografskog djela. Naredna dva poglavlja knjige posvećena su komentarima *Tuhfe* koji su nesumnjivo utjecali na popularnost i rasprostranjenost tog rječnika u stihu u okvirima Osmanskog Carstva. Tako u četvrtom poglavlju, pod naslovom *Tradicija komentiranja rječnika Tuhfe-i Šāhidī* (str. 75-100), autori daju hronološki pregled sačuvanih i poznatih komentara *Tuhfe* na arapskom ili turskom jeziku koji predstavljaju uporišne tačke komentatorske tradicije Šahidijevog rječnika. Autori u kratkim crtama predstavljaju autore komentara i temeljne karakteristike njihovih djela, a posebnu pažnju posvećuju uvodnim dijelovima komentara, u kojima dolaze do korisnih podataka o autoru izvornog teksta i autoru komentara. Analizirajući dostupne komentare *Tuhfe*, Drkić i Zildžić dolaze do zaključka da autori tih komentara predstavljaju različite društvene slojeve osmanskog društva, a to su, u prvom redu, pripadnici staleža islamskih učenjaka, zatim autori s jasno naglašenim sufijskim interesima, te općenito ljudi od pera.

Peto poglavlje, naslovljeno *Komentari Tuhfe iz pera bošnjačkih autora* (str. 101-156), je najopsežnije poglavlje u knjizi i napisano je na 50 stranica teksta. Posvećeno je bošnjačkim autorima koji su pisali komentare *Tuhfe* na orijentalnim jezicima, a to su: Atfi Bosnevi, Ahmed Sudi Bosnevi, Hatem Bjelopoljak i Mustafa Ejubović – Šejh Jujo. Rukopisi tih komentara nalaze u rukopisnim kolekcijama u Bosni i Hercegovini i inostranstvu. Ovo poglavlje se odlikuje izuzetnom vrijednošću jer

Drkić i Zildžić na detaljan i akribičan način analiziraju njihove komentare *Tuhfe*, pri tome navodeći izvore i literaturu koje su komentatori koristili za pisanje komentara, zatim govore o odnosu komentara i komentiranog djela, objašnjavaju perzijske gramatičke osobenosti zastupljene u svakom komentaru ponaosob. Budući da su komentari pisani na sva tri orijentalna jezika, u ovom poglavlju se primjećuje i odlično vladanje autora perzijskim, osmanskim turskim i arapskim jezikom, što ovu knjigu čini još vrednijom.

Pored napisanih komentara, Šahidijev rječnik je prisutan i u djelima nastalim po uzoru na taj rječnik na drugim stranim jezicima. Ustvari, Šahidijev rječnik je bio tek povod za leksikografska ostvarenja na drugim jezicima, a ne svrha njihovog pisanja. To je mnogo jasnije vidljivo na rječnicima paralelama. Tako su autori šesto poglavlje, koje nosi naslov *Tuhfe-i Šāhidī* i *Maqbūl-i 'ārif* (str. 157-164), posvetili značajnoj adaptaciji teksta *Tuhfe* u tursko-bosanski rječnik *Maqbūl-i 'ārif* ili *Potur Šahidija* Mehmeda Hevaija Uskufija, napisan 1631. godine. Pisanjem svoga tursko-bosanskog rječnika, Mehmed Hevai Uskufi jedno stoljeće kasnije pokazao je da *Tuhfa* može biti dobar model za pisanje rječnika drugih jezika u Osmanskom Carstvu. Kao takav, Uskufijev je rječnik jedan od prvih primjera prilagođavanja *Tuhfe* nekim drugim jezicima. Autori raščlanjivanjem i analiziranjem leksičke građe prvog poglavlja *Tuhfe* i *Maqbūl-i 'ārifa* nastoje pokazati u kojoj mjeri

se Uskufi oslanja na *Tuhfu* prilikom pisanja vlastitog rječnika.

Sedmo poglavlje, pod naslovom *Svjedočanstvo rukopisa: upotreba Šahidijevog rječnika u osmanskoj Bosni* (str. 165-188), predstavlja kodikološku i tekstualnu povijest *Tuhfe* u osmanskoj Bosni, gdje autori predstavljaju rukopise prepisa *Tuhfe* koji se nalaze u bosanskohercegovačkim kolekcijama rukopisa, prije svega u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Autori zaključuju da u navedenim prepisima rukopisa osnovni tekst djela prelazi u drugi plan, a da u središte zanimanja dolaze metapodaci, marginalije, kolofoni s podacima o mjestu i vremenu prepisa, sâmom prepisivaču, instituciji u kojoj je prepis nastao i/ili je upotrebljavan te prevodima leksike na bosanski jezik na marginama.

Na osnovu svega izloženog može se reći da su se autori knjige prihvatili jednog zaista složenog zadatka i da su uspjeli da predstavu i valoriziraju jedno iznimno vrijedno djelo za bosanskohercegovačku javnost i šire.

Vrijednost ove knjige je još veća ako se uzme u obzir činjenica da je ovo prva monografija u čijem je fokusu interesa rječnik *Tuhfe-i Šāhidī*, različiti aspekti njegove upotrebe i utjecaja u Osmanskom Carstvu i izvan njegovih granica, te posebno na prostoru osmanske Bosne.

Da se primijetiti da je struktura knjige primjerena predmetu istraživanja, te da je dosljedno proveden primjeren metodološki pristup koji je omogućio autorima izvođenje relevantnih zaključaka, kako o samom autoru Ibrahim-dede Šahidiju i

njegovom rječniku tako i o brojnim komentatorima i njihovim komentarijama, prepisima djela i prepisivačima te o rječnicima paralelalama.

Može se zaključiti da ova knjiga po obimu i multiperspektivnosti istraživanja predstavlja pravi poduhvat te da je iznimno vrijedan doprinos prvenstveno leksikologiji i leksikografiji, kao i historiji bosanskog jezika. Pored toga, nemjerljiv je njen doprinos kulturnoj historiji ovoga prostora, što nikako ne može biti zanemariv faktor u procjeni njene vrijednosti.

Denita Haverić

Adnan Kadrić, Alma Omanović-Veladžić, BUŽIM U OSMANSKIM DOKUMENTIMA I POPIS STANOVNIŠTVA 1851. GODINE, BZK „Preporod“ Bužim, Bužim, 2024, 513 str.

Istraživači Orijentalnog instituta Univerziteta u Sarajevu, dr. Adnan Kadrić i dr. Alma Omanović-Veladžić autori su monografije *Bužim u osmanskim dokumentima i Popis stanovništva 1851. godine* izdate početkom 2024. godine od strane BZK „Preporod“ u Bužimu. Ova knjiga predstavlja nastavak napora istraživača u Bosni i Hercegovini na polju objavljivanja osmanskih popisnih deftera (Nüfus Defterleri) nastalih u okviru popisa stanovništva koji je na nivou Osmanskog Carstva proveden od 1827. godine, a na području Bosne izvršen je 1850. i 1851. godine. Rukopisi ovih deftera danas se čuvaju u Državnom arhivu Predsjedništva Republike Turske u

Istanbulu. U spomenutoj monografiji dat je prijevod dijelova popisnih deftera koji se u Arhivu čuvaju pod brojevima 5871 i 5872.

Studija *Bužim u osmanskim dokumentima i Popis stanovništva 1851. godine* podijeljena je u tri cjeline, koje su obogaćene Riječju urednika, Uvodnim sažetkom te Rječnikom termina, Popisom skraćenica, Popisom izvora i literature, kao i Indeksom prezimena na samom kraju studije. Autori nisu željeli da studija bude samo prijevod nüfus deftera, već su se potrudili da ponude potreban kontekst i pregled historije Bužima za vrijeme Osmanlija, onoliko koliko je to bilo moguće kroz dokumente. Ovaj pregled sastavljen je na osnovu izvorne građe, dominantno na osmanskome jeziku, koja do sada generalno nije u velikoj mjeri korištena, a naročito u svrhu sagledavanja historije Bužima. U prvom poglavlju *Osvrt na Bužim u osmanskim dokumentima* autori su kroz veći broj potpoglavlja predstavili položaj Bužima u administrativno-upravnoj podjeli Bosanskog ejaleta. Pri tome su nastojali da otklone ranije nedoumice, prisutne u literaturi o osnivanju Bihaćkog sandžaka, o postojanju Krupskog sandžaka i Bužima unutar njega te o administrativno-teritorijalnim, upravnim promjenama koje su se desile do 19. stoljeća, a zabilježene su u dokumentima. U narednim potpoglavljima predstavljeno je osmansko osvajanje utvrde Bužim u 16. vijeku, s prikazom šireg konteksta osvajanja i drugih tvrđava na području Bihaća. Zatim autori donose popise posadnika utvrde Bužim iz 1586. i 1590. godine te analizu

demografskih prilika i socijalnog statusa naselja Bužim, kao i analizu procesa prihvatanja islama na ovom području. Cijela studija popraćena je fotografijama izvorne građe, dokumenata na koje se autori pozivaju, kao i pojedinačnim transkripcijama. U potpoglavlju *Bužim u 17. vijeku* autori donose detalje i informacije koje pronalazimo dominantno u popisima utvrde Bužim kroz 17. stoljeće. Svaki pojedinačni popis je preveden, a ponuđena je i analiza i komparacija popisa posadnika. Zanimljiv je naročito popis utvrde Bužim iz 1626. godine koji spominje izvjesnog Mustafu sina Krnjina, a autori skreću pažnju na mogućnost da je riječ o ličnosti iz narodne krajiške predaje Muji Hrnjici. Za svaki spomenuti popis posadnika utvrde Bužim autori su izradili prateći grafikon kroz koji se vidi brojnost posadnika, njihova plaća, te otvara mogućnost kompariranja i iznošenja zaključaka o smanjenju ili povećanju broja posadnika u skladu s promjenama koje se dešavaju u širem kontekstu Bosanskog ejaleta. Krajem 17. stoljeća formirana je i palanka Bužim, u koju prelazi dio posadnika iz utvrde. Analiza Bužima u 17. vijeku završava potpoglavljem *Bužim u hududnami iz 1699. godine*, u kojem su autori prikazali na koji način se Bužim našao na stranicama međunarodnog ugovora o razgraničenju, potpisanog nakon Karlovačkog mira.

Autori u narednom potpoglavlju donose informacije pronađene u osmanskim izvorima o Bužimu u 18. vijeku. Najviše se spominju popravke tvrđave, naoružavanje, učvršćivanje granice, kao i broj posadnika vojske.

Kadrić i Omanović-Veladžić analiziraju veći broj popisa plaća posadnika utvrda u Bosni i drugih dokumenata fokusirano na utvrdu Bužim i zaključuju da se oni najviše odnose na brojno stanje posadnika, nabavku oružja te obnovu tvrđave. Studija nadalje problematizira austrijski napad na Bosnu 1737. godine – bitku kod Banje Luke, te učešće posadnika tvrđave Bužim u istoj. Naime, Bužim i Cetin dvije su utvrde koje su, pored Banje Luke, pretrpjele značajne gubitke u ovom napadu. Do kraja 18. stoljeća Bužim je u osmanskim dokumentima prisutan u kontekstu plaća vojske u tvrđavama, uspostavljanju odžakluka na ovim prostorima, kao i kroz ulogu utvrde Bužim u očuvanju javnog reda u Kamengradsko-bihaćkom kadiluku.

Kao uvod u centralni dio studije autori u potpoglavlju *Bužim do sredine 19. vijeka* donose potreban historijski kontekst te ističu kako je to vijek promjena i vojnih reformi u Osmanskom Carstvu, što je moguće vidjeti i na primjeru Bužima. S ciljem da se vojska učini efikasnijom i modernijom nametane su reforme koje su dovodile do pobuna, kao i neizvjesnosti u pogledu isplate naknada. Dokumenti bilježe smanjen broj vojnika u utvrdi Bužim, zahtjeve za povećanjem njihovog broja, kao i zahtjeve za dodatnom municijom jer su zalihe slabile. Važan događaj ovog perioda je i ustanak u Bosanskoj krajini 1836. godine zbog ukidanja kapetanija. Tim povodom se formalno ukidaju posade u utvrđama, ali one nastavljaju postojati u pomalo izmijenjenom obliku.

Nakon ovog iscrpnog pregleda historije Bužima kroz osmanske dokumente do 19. stoljeća, drugo poglavlje studije naslovljeno *Popis stanovništva Bužima 1851. godine* donosi najprije fizički i sadržajni opis dva deftera iz 1851. godine, jednog koji bilježi muslimansko i drugog koji bilježi nemuslimansko stanovništvo. Riječ je o izvoru koji daje popis šireg geografskog područja, no autori su se fokusirali na bužimska naselja koja su popisana unutar nahije Krupa u Bihaćkom sandžaku. Autori će u narednom, trećem poglavlju donijeti prijevod dijelova koji se odnose na utvrdu Bužim, kao i naselja Lubarda, Konjodor, Dobro selo, Radoč i Čava. Kada je riječ o generalnim osobinama ove vrste izvora, oni najčešće pored imena starješine domaćinstva navode i porodično prezime, što ih čini izuzetno značajnim i zanimljivim za proučavanje lokalne historije, kao i genealoška istraživanja. Nakon toga navođeni su drugi muški članovi domaćinstva, s naznakom rodbinskog odnosa sa starješinom. Za odrasle muškarce davan je i fizički opis, za maloljetnu djecu nije. Defter sadrži i dosta napomena o tjelesnim manama, neobičnim osobinama ljudi, njihovoj odsutnosti iz mjesta boravka. Što se tiče datacije, popis navodi hidžretsku godinu rođenja svakog pojedinca te ukupan broj navršenih godina u trenutku popisa. U popisu koji se odnosi na nemuslimane nije navedena hidžretska godina rođenja, već samo starosna dob.

U potpoglavlju *Demografska struktura stanovništva Bužima* autori na osnovu podataka u defterima

zaključuju da su u ukupno šest naselja Bužima popisane 453 muslimanske kuće i 114 nemuslimanskih, zatim 1908 muškaraca muslimana te 651 muškarac nemusliman. Navode i neke zaključke o fizičkim osobinama stanovništva, kao i o starosnoj strukturi, za što su za svako pojedinačno naselje izradili pripadajuću tabelu ili grafikon sa statistikom kako muslimanskog tako i nemuslimanskog stanovništva. Naposljetku, treće poglavlje donosi integralni *Prijevod popisa stanovništva Bužima 1851. godine*, koji je podijeljen u dvije sekcije, muslimansko stanovništvo (BOA NFS.d 5871) i nemuslimansko stanovništvo (BOA NFS.d. 5872). Nema sumnje da ovakvo objavljivanje izvorne građe daje veliki doprinos istraživačima lokalne povijesti. Brojni entuzijasti nemaju znanja neophodna za čitanje osmanskih izvora kako bi rasvijetlili pitanja iz prošlosti, pa im publiciranje tih izvora na ovakav način znatno olakšava njihovo korištenje. Uz to, ova studija može poslužiti kao primjer autorima koje zanima povijest nekog drugog prostora, jer pruža uvid u to kakvi se sve podaci nalaze u nufus defterima. Iako je centralni dio studije prijevod dijelova popisa stanovništva, ništa manje važna nisu uvodna poglavlja kroz koja autori sistematično predstavljaju historiju Bužima kroz osmanske dokumente, počevši od samog osvojenja Bužima. Ovo je prva studija ovog tipa urađena na osnovu navedene građe, pa ne čudi da od svog objavljivanja pobuđuje znatan interes među Bužimljanima, a bez sumnje će produbiti znanja svim zainteresovanim historičarima,

demografima, kao i entuzijastima i zaljubljenicima u lokalnu povijest.

Emina Mostić

Aida Mujezin-Čolo, ČAJNIČE I OKOLINA, 15. I 16. STOLJEĆE, El-Kalem, Sarajevo, 2023, 253 str.

Studija *Čajniče i okolina, 15. i 16. stoljeće* autorice Aide Mujezin-Čolo predstavlja doradenu verziju magistarskog rada naslovljenog "Čajniče i njegova okolina od uspostavljanja osmanske vlasti do kraja 16. stoljeća" koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu 2017. godine. Mujezin-Čolo je zadatu temu obradila u šest poglavlja, a pored njih knjiga sadrži i Uvod, Sažetak, Priloge, Popis izvora i literature te Indekse ličnih imena i geografskih pojmova. Autorica je u *Uvodu* svog djela istakla činjenicu da do sada nije napisana nijedna monografija ili zasebna studija koja tematizira osmansku vladavinu u Čajniču, naselju i općini na istoku Bosne i Hercegovine. U istom poglavlju autorica je ponudila pregled studija i naučnih radova koji se, najčešće indirektno, bave prošlošću Čajniča, sa zaključkom da prošlost Čajniča nije ni približno dovoljno znanstveno istražena. Raspravljajući o razlozima za takvo stanje, istaknuta je činjenica da je Čajniče u osmanskom periodu imalo status carskog hasa, što je sa sobom povlačilo drugačiji status u odnosu na druga mjesta. Zatim, u bosanskohercegovačkoj historiografiji najčešće korišteni izvori – osmanski

opširni katastarski popisi – ne spominju Čajniče u velikoj mjeri, što otežava istraživanje pitanja iz oblasti uprave, demografije, privrede i slično. Autorica je istakla i drugi razlog, a to je njena želja da na ovaj način sačuva od zaborava objekte sagrađene u Čajničju za vrijeme Osmanlija, s obzirom na to da su isti u međuvremenu porušeni, naročito u posljednjem ratu u Bosni i Hercegovini. Mujezin-Čolo naglašava da ovo mjesto nije bilo tema istraživanja ni autora koji se bave historijom srednjovjekovne Bosne, te da se toponim Čajniče prvi put i spominje tek u osmanskim izvorima. Međutim, šire područje Čajniča prisutno je u srednjovjekovnim izvorima i to kao oblast Drina, župa Pribud. Djelo se stoga zasniva na analizi osmanskih deftera i pojedinačnih dokumenata iz različitih arhivskih zbirki koje se većinom čuvaju u Republici Turskoj. Vremenski, djelo pokriva period od približno 150 godina, od dolaska Osmanlija pa do kraja 16. stoljeća.

U prvom poglavlju, naslova *Područje Čajniča i okoline u srednjem vijeku*, autorica konstatuje da nisu pronađeni spomeni toponima Čajniče u srednjovjekovnim izvorima, iako na osnovu činjenice da su Osmanlije zatekle trg smatra da je naselje postojalo i u to vrijeme. Mujezin-Čolo dalje propituje koji su mogući razlozi tome, zatim daje podatke iz srednjovjekovnih izvora i literature o oblasti Drina, župi Pribud u srednjem vijeku, kao i o utvrđenom gradu Samobor koji je štitio župu Pribud. Naredno poglavlje, *Čajniče i okolina u administrativno-teritorijalnoj podjeli*

Osmanskog Carstva, podijeljeno je na nekoliko potpoglavlja u kojima autorica iznosi podatke o uspostavi osmanske vlasti nad širim prostorom Čajniča, do koje je došlo nakon osmanskih osvajanja 1463. godine. Među nahijama formiranim u 15. i 16. stoljeću nalazile su se i Pribud, Samobor i Čajniče. Autorica daje hronološki pregled promjena kroz koje je prošla nahija Pribud od osmanskog osvojenja do kraja 16. stoljeća te ukazuje na korištenje toponima Pribud, Samobor i Čajniče neujednačeno i ponekad kao oznaku za isti prostor. Autorica je posvetila pažnju i vojnom uređenju nahije i donijela podatke o spahijama i spahijskoj organizaciji te mustahfizima, posadnicima u tvrđavi koji su bili prisutni u tvrđavi Samobor sve do 1832. godine. Cjelina *Čajniče* posvećena je razvoju ovog gradskog naselja i njegovom izrastanju od statusa trga, preko varoši, do kasabe sredinom 16. stoljeća. Pažnja je zatim posvećena čajničkim mahalama, muslimanskim i nemuslimanskim, te čajničkim dobrotvorima i njihovoj ulozi u razvoju Čajniča, s posebnim naglaskom na Sinan-bega, prije svega zbog većeg broja dostupnih dokumenata o ovom vakifu. Četvrto poglavlje posvećeno je sakralnim i profanim objektima koji su postojali u Čajničju u spomenutom periodu, pa tako autorica ističe da je prva džamija nahije bila u tvrđavi Samobor, *hünkar* ili sultan Bajazidova džamija, a zatim su sagrađene Mehmed-begova i Sinan-begova džamija. Autorica je u slučaju Mehmed-begove džamije nastojala ukazati na pogrešna imenovanja ove džamije zastupljena u literaturi i

savremenom nazivu džamije. Pored džamija, među opisanim sakralnim i profanim objektima prisutni su i mesdžidi, tekije, crkve, mektebi, medresa, konačišta i hamam.

Peto, najobimnije poglavlje, *Naseljena mjesta u okolini Čajniča*, donosi prikaz seoskih naselja nahije Pribud, njih 72, pobrojanih abecednim redom. Kao osnovu za popis naselja autorica je uzela popis Hercegovačkog sandžaka iz 1585. godine, dopunjavajući ga podacima iz drugih popisa i izvora. Tu se mogu pronaći podaci o demografiji svakog sela, o njegovoj privredi te promjenama kroz koje je prolazilo. Gdje je to bilo moguće, autorica je ponudila i savremenu ubikaciju toponima, a najmnogoljudnije zabilježeno selo je Gornja Lušica s pet izdvojenih mahala. U ovom poglavlju obrađena su naselja čije se stanovništvo primarno bavilo poljoprivredom, dok su rudarska naselja obrađena u posljednjem poglavlju, *Privreda*. Poljoprivreda (zemljoradnja, stočarstvo, pčelarstvo) je bila glavna djelatnost seoskog stanovništva Čajniča, a Mujezin-Čolo u navedenom poglavlju donosi presjek kultura koje su uzgajane, njihovu količinu i cijene te eventualne promjene do kojih je dolazilo u 150 godina koje je analizirala. U potpoglavlju *Rudarstvo* nalaze se podaci o eksploataciji ruda na području Čajniča, s obzirom na to da se u različitim izvorima spominje pet aktivnih rudnika željezne rude. Neki od zaključaka su da su rudnici davani pod zakup, da je rudarska proizvodnja skoro u potpunosti bila u rukama domaćih ljudi te da dolazi do slabljenja/stagnacije u proizvodnji

u drugoj polovini 16. stoljeća. Slično kao i za privredu, autorica je izdvojila objekte vezane za rudarstvo te ispravila pogrešan navod koji se provlači u domaćoj historiografiji vezano za kovnicu novca u Čajniču. Naime, Ćiro Truhelka je zaključak o kovnici novca temeljio na materijalnom dokazu – novčiću na kojem stoji ime Čajniče kao mjesto gdje je iskovan. Mujezin-Čolo pak smatra da je zbog sličnosti u grafiji došlo do miješanja toponima Canca (Džandža), mjesta gdje je zaista postojala osmanska kovnica novca, i Čajniča u Bosni. Potpoglavlje *Zanatstvo* donosi informacije o zanatima koji su pronađeni u izvorima, pa su tako na području Čajniča djelovali ljudi koji se bave obradom metala, kože, izradom obuće i odjeće, kazandžije, kovači i drugi. Pri tome, većina ih je prirodno u gradu, središtu trgovine, ali je poneki zanatlija zabilježen i na selu. Autorica na kraju poglavlja donosi i podatke o trgovini, prometu na trgu Čajniče te trgovcima.

Umjesto standardnog zaključka, djelo završava cjelinom naslovljenom *Sažetak*, u kojem autorica sumira naprijed izloženo o Čajniču kao centralnom naselju nahije Pribud i njegovom izrastanju iz trga u kasabu u periodu od njegovog prvog spomena do kraja 16. stoljeća. Posljednja poglavlja su *Prilozi* – sa fotografijama nekih od izvora koji su korišteni u radu te mape nahije Pribud koju je izradio Jasmin Mameledžija, kao i *Izvori i literatura*, *Registar ličnih imena* i *Registar geografskih pojmova* koji će budućim istraživačima olakšati korištenje ove knjige. Ova izuzetno vrijedna studija

sagledala je u historiografiji skoro potpuno nepoznato područje i vrijeme i sigurno će biti zanimljiva kako historičarima i Čajničanima tako i svima zainteresovanima za historiju manjih bosanskohercegovačkih mjesta u vrijeme osmanske vladavine.

Emina Mostić

Adis Zilić, Faruk Taslidža, Sedad Bešlija, Haris Dervišević, Ahmet Kurt, SINAN-PAŠA BOROVINIĆ: DRUŠTVENI STATUS, PORIJEKLO, POLITIČKI USPON, POČETAK URBANIZACIJE MOSTARA, Univerzitet Džemal Bijedić u Mostaru, Medžlis Islamske zajednice Mostar, Mostar, 2023, 198 str.

U izdanju Univerziteta Džemal Bijedić i Medžlisa Islamske zajednice Mostar, 2023. godine objavljena je monografija pod nazivom *Sinan-paša Borovinić: društveni status, porijeklo, politički uspon, početak urbanizacije Mostara* koju je uredilo pet autora: Adis Zilić, Faruk Taslidža, Sedad Bešlija, Haris Dervišević i Ahmet Kurt. Knjiga se sastoji od predgovora, tri poglavlja, pogovora na bosanskom i engleskom jeziku, priloga o prvim pisanim podacima o Mostaru, vakufname Sinan-pašine džamije u Mostaru i njenog prijevoda, nacрта obnovljene Sinan-pašine džamije sa nekoliko fotografija, popisa slikovnog materijala, popisa izvora i literature, registra imena i toponima te recenzija.

U prvom poglavlju pod nazivom "Bosanska vlastela u srednjem vijeku i tranziciji u osmanski politički sistem

sa osvrtom na Boroviniće" čitaoci se upoznaju sa činjenicama koliko su u hijerarhiji pripadnici plemićkog staleža bili važna poveznica sa državom srednjovjekovnog tipa. U javnom prostoru često se može čuti sintagma *dobri Bošnjani* koja nerijetko biva pogrešno interpretirana i stavljena u pogrešan kontekst. Upravo zbog toga je važna interpretacija navedene sintagme koju autori nude u ovom poglavlju. Vlastela se u vladarskim poveljama nazivala *dobrim Bošnjanima* u značenju slobodnih ljudi. Po funkciji koju su obavljali bili su pravni vještaci, svjedoci na poveljama, porotnici, jamci, članovi sudskih kolegija te diplomate. Pojam *dobri Bošnjani* se nalazi i u povelji Tvrtka II, u kojoj je naglašeno da su oni vlastela i velmože rusaga. Pored spomenute sintagme, autori su detaljno pojasnili i termine *vlastelčići, familiaritas, familijara, vjerna služba, vjera gospodska, domini, stanak, rusag, plemenita baština* i druge pojmove. Skrenuta je pažnja na Crkvu bosansku koja je bila upućena na vlastelu čije je interese štitila, što je poboljšavalo položaj vlastele. U prvom poglavlju opširno je prikazan položaj vlastele u okolnostima političke propasti bosanske države. Potom se prati sudbina posljednje bosanske kraljice Mare, te kraljice Katarine, udovice bivšeg kralja, i njihove djece Sigismunda i Katarine. Čitaoci saznaju o procesu integrisanja dijela bosanske vlastele u osmanski politički sistem, statusu vojnika i uživanju posjeda te osobinama vlastele koja je primila islam. Autori predstavljaju i karakteristike prvih osmanskih popisnih deftera iz

1468. i 1475. godine. Pojašnjeni su razlozi zašto osmanska vlast u Bosni nije u značajnoj mjeri utjecala na postojeću strukturu zemljišnog posjeda, kao i porijeklo brojnih spahijskih muslimanskih porodica. Nakon toga slijedi dio koji se odnosi na Ahmed-pašu Hercegovića i njegovog bliskog saradnika i prijatelja Sinan-pašu Borovinića. Kako je postojala uobičajena praksa o pitanju unapređenja u osmanskoj strukturi napredovanja, i Sinan-paša je bio od onih državnika koji su hijerarhijski napredovali sa dužnosti dvorskog službenika. Kraj prvog poglavlja je posvećen političko-društvenom značaju Borovinića kao istaknutoj vlasteli iz vremena Bosanske Kraljevine na prijelazu iz 14. u 15. stoljeće. Naglašena je činjenica da Borovinići nisu bili jedina vlastela sa posjeda Pavlovića čiji se članovi nalaze kao svjedoci na vladarskim poveljama. Zanimljivim se čini podatak da su u prvim decenijama 16. stoljeća poznata imena trojice Borovinića koji su zabilježeni kao muslimani, a čija genealoška veza u odnosu na ostale Boroviniće nije dokazana.

U drugom poglavlju knjige, pod naslovom "Karijerni uspon Sinan-paše Borovinića i njegov vakuf u Mostaru", pored podataka o hijerarhijskom napredovanju Sinan-paše Borovinića i njegovom vakufu u Mostaru, dat je i osvrt na historijske okolnosti koje su prethodile novom dobu. Autori ukazuju na činjenicu da Mostar ne pripada historijatu srednjovjekovnih naselja. Oslanjajući se, između ostalog, na podatke do kojih su došli Ahmed Aličić i Hatidža

Čar-Drnda, oni naglašavaju da naučni odgovor na pitanje nastanka Mostara pružaju podaci iz sumarnog popisa sandžaka Bosna 1468/69. godine provedenog nakon osmanskog osvajanja većeg dijela Hercegovine. Pozivajući se historijsku monografiju *Nastanak Mostara, njegov urbani i demografski razvoj do kraja 16. stoljeća* autorice Hatidže Čar-Drnda, naveden je podatak da se mostarska tvrđava spominje u popisu Hercegovačkog sandžaka iz 1475/77. godine. Pažnju privlači podatak da je u defter upisan naziv trga *Köprü hisar*, što znači *Most utvrda*, čime je objašnjeno porijeklo naziva grada Mostara koji označava mjesto gdje se nalazi *Most utvrda*. Pored toga, pruženi su podaci o fortifikacijskim objektima, prvim islamskim bogomoljama i sl. Glavna tema drugog poglavlja monografije posvećena je Sinan-begu koji je poticao iz srednjovjekovne vlastelinske porodice Borovinić u istočnoj Bosni, na prostoru poznatom kao Zemlja Pavlovića. Autori donose i novija istraživanja koja potkrepljuju mišljenje da je Sinan-beg Borovinić unuk kneza Tvrtka, odnosno sin Ivana Borovinića nestalog u vrijeme sloma srednjovjekovne bosanske države. Jasno je predočen karijerni uspon mladog Sinan-bega Borovinića koji se kao plemić našao na sultanovom dvoru gdje je odgojen i obrazovan. Na detaljan način predstavljena je njegova funkcija bosanskog sandžakbega i dolazak u Foču 1504. godine. Autori su stava da su centralne osmanske vlasti na taj način napravile odlično kadrovsko rješenje, jer je Sinan-paša poznavao jezik i

običaje lokalnog stanovništva te na taj način bio prikladan činovnik za upravljanjem Hercegovinom. Dio teksta je posvećen i Sinan-pašinoj vakufnami iz 1506. godine, koja je ujedno i prvi dokument u kojem se Mostar spominje u statusu grada, odnosno kasabe. U knjizi je predočena uloga Sinan-paše u bici kod Čaldirana i njegova uloga u osmanskome osvajanju jugoistočne Anadolije, kao i imenovanje Sinan-paše za velikog vezira. Pored navedenog, pratimo i njegov pohod na Memluke i bitku kod Merdždabika, nakon čega je uslijedio pohod na Gazu i kretanje sultanove vojske prema Kairu koja je na pojedinim područjima napadana od strane raznih beduinskih skupina. Poglavlje završava opisom bitke kod Ridanije i pogibijom Sinan-paše Borovinića.

U trećem poglavlju, pod nazivom "Sinan-pašina džamija i mahala u Mostaru", iznesena su dosadašnja saznanja i stajališta Hazima Šabanovića, Mehmeda Mujezinovića i Hivzije Hasandedića u vezi sa spomenutom džamijom. S obzirom na dostupna historijska vrela, arheološki materijal i sačuvana arhitektonska zdanja, autori zaključuju da je unutar mostarske tvrđave do 1475/1477. godine bio sagrađen mesdžid. Navedeno je da se zbog nedostatnosti podataka ne može zaključiti da je utemeljitelj navedene džamije hercegovački sandžakbeg Sinan-beg, odnosno tvrditi da je Sinan-paša sagrađio džamiju na temeljima ranije džamije Sinan-bega. Razlog tome autori pronalaze u činjenici da nije realno da je nalog za gradnju džamije dat odmah po preuzimanju dužnosti namjesnika Hercegovačkog

sandžaka 1503. godine. Pozivajući se na vakufnamu Sinan-bega sina Abulhajja, potkrijepljena je tvrdnja da je Sinan-pašinu džamiju u Mostaru, poznatu kao i Atik džamija, sagrađio derviš Sinan-beg, sin Abdulhajja, u kasabi Mostar 1506. godine. Džamija je miniranjem porušena 1949. godine, a njena ponovna izgradnja završena je 2019. godine. Monografija obiluje podacima o vakufu Sinan-paše Borovinića u Mostaru koji je uspješno poslovao do kraj osmanske vlasti. Širok spektar tema koje se odnose na višestoljetne društvene, vojne, političke, ekonomske i kulturne prilike mikrosredine kroz prizmu historijske ličnosti Sinan-paše Borovinića i dešavanja na širem prostoru, razlog su više da se ovo vrijedno djelo preporuča kako naučnoj tako i široj javnosti. Dodatnu vrijednost knjizi doprinosi to što je obuhvaćen širi vremenski raspon koji počinje sa potomcima srednjovjekovne bosanske plemićke porodice, različitim fazama Sinan-pašinog života, njegovim učešćem u bitkama i zaslugama za proces urbanizacije i uvakufljenja, do rušenja i obnavljanja Sinan-pašine džamije u Mostaru 2019. godine.

Amir Džinić

KATALOG ARAPSKIH, TURSKIH, PERZIJSKIH I BOSANSKIH RUKOPISA, Svezak IV, Obradio Ahmed Zildžić. Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2023, 296 str.

Historijski arhiv Sarajevo koncem 2023. godine zaokružio je katalogizaciju rukopisne građe na orijentalnim

jezicima i rukopisâ na bosanskom jeziku koji se nalaze u okviru Orijentalne zbirke objavljivanjem četvrtog sveska *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*. Objavljivanjem ovog posljednjeg sveska okončan je petnaestogodišnji projekat, jer se serija kataloga počela objavljivati 2010. godine (*Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak I, Obradio Mustafa Jahić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2010; potom *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak II, Obradio Haso Popara, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2011. i *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Svezak III, Obradio Hamza Lavić, Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo, 2022).

Metodologija obrade četvrtog sveska bila je drugačija u odnosu na standardnu, primijenjenu u izradi prethodnih svezaka, jer i sam Fond nosi svojevrstne specifičnosti. Kako i sam priređivač u Uvodu navodi, prema dostupnim podacima riječ je o jedinstvenom fondu derviških materijala Hadži Sinanove tekije. Fond je otkupljen od Munire Misirlić, supruge posljednjeg šejha Tekije Nasira Misirlića, 1959. godine. Budući da su se materijali katalogizirali onim redoslijedom kojim su signirani prilikom otkupa i nije se vršila njihova selekcija i kategorizacija u odnosu na tematiku teksta i jezik na kojem su pisani, kako se to činilo ranije, i proces kataloške obrade je srazmjerno tome odstupao od uobičajenog. Prije svega, razlog ovakvog pristupa se ogleda u činjenici da su ovdje obrađene dvije, pa čak i

tri vrste tekstova – rukopisa, fragmenata rukopisa i štampanih knjiga, dok su u prethodnim svescima obrađeni materijali kod inicijalnog signiranja prepoznati isključivo kao rukopisi. Osim što bi dodatna naknadna klasifikacija narušila unutrašnju koncepciju Fonda, postojala je i dilema oko toga da li neke arhivske jedinice tretirati kao fragmente ili kao cjelovit rukopis, odnosno prepis rukopisa i obratno. Utoliko je, u pogledu strukture, ovaj katalog drugačiji u odnosu na svoje prethodnike.

Katalog obuhvata 108 rukopisnih kodeksa, od kojih značajan broj njih sadrži više uvezanih tekstova različitog sadržaja pa se u kodeksu RS – 5 nalaze dva naslova, u RS – 6 tri, u RS – 8 dva, u RS – 12 dva, u RS – 17 četiri, u RS – 18 dva, u RS – 32 tri, u RS – 34 pet, u RS – 37 dva, u RS – 51 tri, u RS – 61 dva, u RS – 64 tri, u RS – 79 tri, u RS – 92 devet i u RS – 95 osam različitih naslova. Stoga, u dijelu Kataloga koji se odnosi na obradu rukopisa, nalazi se 146 djela. Potom slijedi obrada 115 fragmenata rukopisa i 128 obrađenih štampanih knjiga iz Fonda Hadži Sinanove tekije. Među datiranim rukopisima, po starini se ističe prepis pod signaturom RS – 64, *Kitāb al-Miṣbāḥ*, koji potječe iz ševvala 899/jula 1494. godine. Dakle, rukopis je star 530 godina.

Kako se radi o fondu jedne tekije, ne iznenađuje činjenica da među sve tri kategorije – rukopisi, fragmenti rukopisa i štampane knjige – dominiraju djela iz sufizma, obredoslovlja, dogmatike, prepisi dijelova Kur'ana, ilahije i kaside, mevludi, udžbenici i priručnici iz islamske vjeronauke.

No, nije zanemariv broj ni djela iz oblasti medicine i narodnih ljekaruša. Prisustvo djela iz medicine u fondu tekije posljedica je historijske okolnosti, jer je Hadži Sinanova tekija u XVIII stoljeću služila i kao bolnica, a o čemu nas obavještava Mula Mustafa Bašeskija u svom *Ljetopisu*. Potom, listajući Katalog, među fragmentima i štampanim knjigama nailazimo na rječnike arapskog, perzijskog, turskog, ali i bosanskog jezika.

Koliko je obrada rukopisa zahtjevan i iscrpljujući posao govori činjenica da se rukopis najprije treba identificirati, utvrditi autor ili prepisivač, datirati i utvrditi mjesto nastanka rukopisa, opisati njegov fizički izgled te posredno izvesti zaključke o rukopisu. Raritet među rukopisima ne mjeri se brojem stranica, nego najprije njegovim sadržajem, vremenom nastanka, činjenicom da je u pitanju autograf i povezanošću s originalnim primjerkom. Jedan takav rukopis krasí i kolekciju rukopisa Hadži Sinanove tekije. Priređivač četvrtog sveska ističe rijetkost rukopisa signiranog oznakom RS – 44, djelo *Gulzār* čuvenog sufijskog autora Ibrāhīma Tennūrīja, jer se radi o jedinom poznatom prepisu ovog djela među rukopisnim zbirka u Bosni i Hercegovini, a koji je pri tome i gotovo cjelovit – nedostaje mu tek posljednjih pet stihova od ukupno 5080. Koliko god posao obrade rukopisa bio mukotrpan, koliko god zahtijevao strpljivog i temeljitog istraživača, poticaj za istrajno istraživanje krije se u nadi da će se možda javnosti predstaviti još uvijek nepoznato djelo ili nas prvi put obavijestiti da se

prepis jednog važnog djela čuva i u Bosni i Hercegovini.

Osim na orijentalnim jezicima, u Fondu se čuvaju rukopisi ili dijelovi rukopisa na bosanskom jeziku, što je vidljivo i iz punog naziva Kataloga. Tu je, prije svega, prepis čuvene poeme *Abdija* Murat-bega Čengića pod signturom R – 84, a potom mjestimična pojava bosanskog jezika kroz poneki stih, ilahiju i kasidu, uvrštavanje bosanskog naziva biljaka i preparata za pripremu lijekova u ljekarušama, rječnici bosanskog jezika itd.

Predgovor Kataloga napisala je direktorica Historijskog arhiva Sarajevo Ismeta Džigal-Berkovac, a Uvod je napisao priređivač Ahmed Zildžić. Tekstovi su dati na bosanskom i engleskom jeziku (str. VII-XXVI). Priložena je lista korištenih izvora i literature (str. XXVII-XXX) te oznake transkripcije (str. XXXI). Od 231. do 273. stranice navedeni su indeksi, počevši od indeksa naslova rukopisa arapskom grafijom i dati u transkripciji, potom imena autora, imena prepisivača, imena vlasnika i darovatelja, indeks toponima i ustanova, kataloški indeks i signaturni indeks. Katalog se završava sa 20 faksimila obrađenih rukopisa dopadljivog izgleda.

Objavlivanjem četvrtog sveska *Kataloga arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa* Historijskog arhiva Sarajevo bogatiji smo za nova saznanja o vrijednoj rukopisnoj ostavštini koja se čuva u okviru Orijentalne zbirke Arhiva i, kao i svaki novi svezak, i ovaj upotpunjuje našu sliku o prošlosti.

Elma Dervišbegović

MEDICINA BEZ GRANICA: ZDRAVLJE I LIJEČENJE U OSMANSKOJ BOSNI, Zbornik radova, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo, 2023, 163 str.

Međunarodni simpozij *Medicina bez granica: zdravlje i liječenje u osmanskoj Bosni* održan 2–4. juna 2022. godine u suorganizaciji Bošnjačkog instituta u Sarajevu, Univerziteta York u Torontu i Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke okupio je naučnike i istraživače iz različitih humanističkih, prirodnih i medicinskih nauka, kako bi na jednom mjestu razmijenili iskustva iz šire oblasti primijenjene medicine, odnosno kulture liječenja u predmodernom dobu. Iako je na simpoziju uzelo učešće 16 istraživača, kroz četiri panela (1. Osmanska medicina u teoriji i praksi, 2. Medicinska praksa u osmanskoj Bosni, 3. Ezoterična medicinska praksa, 4. Biljke i travarstvo u medicinskoj praksi), na veliku žalost, nisu sva izlaganja objavljena. Samo jedan dio izlaganja, ukupno njih sedam, predstavljenih kroz panele Medicinska praksa u osmanskoj Bosni i Biljke i travarstvo u medicinskoj praksi, našao je svoje mjesto u Zborniku. Radovi slijede iza kraćeg Predgovora (str. 7-11) autorice Ramize Smajić.

Rad pod naslovom „Medicinska literatura u osmanskoj Bosni“ (str. 15-38) autora Mustafe Jahića otvara ovaj Zbornik. Njime se predstavlja medicinska literatura u bosanskohercegovačkim rukopisnim fondovima koju autor klasificira na djela iz

naučne, tzv. elitne medicine, poslaničke medicine i narodne medicine. Autor je ovim radom nastojao ponuditi sumaran pregled rukopisne građe iz svih pobrojanih grana medicine, zahvaljujući čemu i čitaoci kojima nisu dostupni katalogi rukopisa bosanskohercegovačkih rukopisnih kolekcija sada na jednom mjestu mogu steći uvid u prisustvo djela iz oblasti medicine u rukopisnim kolekcijama. Svojim radom Jahić je predstavio najstarija, rijetka, ali i najzastupljenija djela, naročito ističući da se, sudeći prema velikom broju rukopisnih primjeraka u bosanskohercegovačkim kolekcijama, u liječenju u osmanskoj Bosni vrlo često koristilo Nidāʾiyevo djelo *Manāʾif al-nās*, medicinski priručnik od čak 60 poglavlja o različitim bolestima i načinima njihova liječenja. Osim toga, radom su predstavljeni rukopisni primjerci djela iz poslaničke medicine na osmanskom turskom, perzijskom i bosanskom jeziku, ljekaruše ili zbirke recepata za liječenje različitih bolesti, prepisivane u hladovini bosanskohercegovačkih medresa i tekija, te najznačajnija djela iz oblasti farmacije.

Drugi rad, pod naslovom „Osmanska medicina u Bosni i Hercegovini u standardnim i alternativnim postupcima liječenja“ (str. 39-52) autorice Ajnije Omanić, također ukazuje na dualnu prirodu pristupa liječenju u osmanskoj Bosni, s posebnim osvrtom na utjecaj narodne/alternativne medicine na razvoj naučne/konvencionalne medicine u Bosni i Hercegovini i njeno mjesto danas. U najznačajnije karakteristike osmanske medicine u Bosni i Hercegovini

Omanić ubraja individualni pristup liječenju i mjeru izolacije kao vrlo efikasnu metodu sprečavanja širenja zaraznih bolesti. Rad nudi i primjere iz prakse liječenja kao ilustraciju svega što je prethodno navedeno.

U radu Amera Masle pod naslovom „Pokušaji institucionalizacije zdravstva i suzbijanja „nadriljekarstva“ u Bosanskom vilajetu u vrijeme valije Safvet-paše (1869–1871): prilog proučavanju zdravstvenih prilika u kasnoosmanskoj Bosni“ (str. 53-71) skrenuta je pažnja na najznačajnije mjere koje su u Osmanskom Carstvu poduzete s ciljem unapređenja i institucionalizacije zdravstva kroz, između ostalog, i različite kampanje koje su promovirale važnost ljudskog zdravlja i ulogu konvencionalne medicine, odnosno profesionalnih ljekara.

Četvrti rad, pod naslovom „Kreševo, kolijevka medicine Bosne i Hercegovine, kreševski franjevci kao njeni utemeljitelji i njihov doprinos u razvoju zdravstvene i socijalne kulture Bosne i Hercegovine“ (str. 73-111) čiji je autor Anto Buzuk, ukazuje na nezaobilaznu ulogu i nemjerljiv doprinos bosanskohercegovačkih franjevaca u praksi liječenja i unapređenju zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini. Kako je naglašeno, liječničko djelovanje kreševskih franjevaca ima kontinuitet od više od dva stoljeća, počevši od 1795. godine kada je kreševski franjevac Franjo Gracić napisao prvo medicinsko djelo. Poznato je da je u kreševskom samostanu sačuvano čak 37 ljekaruša (zbirki recepata) i rijetke medicinske literature, te da je ovaj samostan imao čak dvije apoteke. U radu su

predstavljani i najznačajniji kreševski franjevci čije je liječničko djelovanje ostavilo neizbrisiv trag u povijesti medicine na ovim prostorima.

Eli Tauber u radu pod naslovom „Jevrejski atari i biljni priručnici u Sarajevu“ (str. 113-131) predstavlja dva priručnika o biljkama, odnosno ljekaruše koje se čuvaju u biblioteci Jevrejske zajednice u Sarajevu. Poznato je da se pojava najstarijih apoteka u Sarajevu veže za kraj 15. i početak 16. stoljeća, a prvi atari bili su upravo Jevreji koji su se doselili iz Španije. Poseban naglasak u svome radu autor je stavio na narodnu medicinu sefardskih Jevreja u Bosni.

Radom „Osman ibn Abdurrahman i njegov tursko-osmanski prijevod Matthiolijevog komentara Dioskuridova djela *Materia Medica*“ (str. 133-146) Emin Sofić, Ahmed Zildžić i Saida Ibragić ponudili su analizu rukopisa iz botanike, farmakognozije i farmakologije pod naslovom „Kitab al-Nabat“ autora Osmana ibn Abdurrahmana Belgradija. Prevod je, na poticaj Ahmed-paše Koprulua, započet 1770. godine, a riječ je o kopiji originalnog prevoda djela *Materia Medica* s latinskog na osmanski turski jezik. Prevod, kako autori analiziraju, sadrži sinonime 496 biljaka na više jezika (grčki, latinski, arapski, turski i bosanski). Prisustvo bosanskih istoznačnica botaničkih pojmova ovo djelo čini naročito vrijednim, čime je, kako autori zapažaju, Osman ibn Abdurrahman Belgradi u znanstvenu i medicinsku terminologiju uveo bosanski jezik.

Stranice Zbornika zatvara rad Enide Mališević pod naslovom

„Ljekovite i otrovne biljke u običajnoj i vjerskoj primjeni tokom i nakon osmanskog perioda“ (str. 147-156). Rad je osvrst na narodne prakse liječenja, a prema primjerima zabilježenim na marginama ili u bilježnicama istaknutih ljudi iz osmanskog perioda poput sarajevskog kadije Mustafe Muhibbija, Mula Mustafe Bašeskije ili primjerima iz ljekaruša koje su u

svojim radovima spomenuli i autori prethodnih radova.

Zbornik *Medicina bez granica: zdravlje i liječenje u osmanskoj Bosni: zbornik radova* vrijedno je štivo o različitim aspektima razvoja i unapređenja zdravstvene kulture u Bosni i Hercegovini koje će inicirati dalja istraživanja i pri tome poslužiti kao relevantan znanstveni izvor.

Madžida Mašić